

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Bölcsész Akadémia 4.

Szerkesztette:

BÖHM GÁBOR – CZEFERNER DÓRA – FEDELES TAMÁS

Pécs, 2020

Előzetes beszámoló a pécsi székesegyház atemplomában végzett 2019. évi régészeti kutatásról

Preliminary report on the archaeological excavation in the crypt of the cathedral of Pécs in 2019

According to the chronicler tradition, King Peter Orseolo (1038–1041 and 1044–1046), successor of King Saint Stephen was buried in Pécs in the cathedral which was founded by himself. The construction of the precursor of the today's Neo-Romanesque cathedral begun after the death of Orseolo for the initiative of Bishop Saint Moor, after the fire of 1064. According to this, the question may come up: where was the second king of the Árpád dynasty buried? For answering this question, firstly the first mediaeval church of the bishopric has to be found, which was constructed in 1009. This question can be answered by archaeological research, because it cannot be expected that new written sources will appear on the bases of which the church can be localized. The territory around the cathedral is relatively well-researched, but the remains of the church of Peter did not appear. As according to the script of the general process of church development, the larger church was built over the smaller church. This means that the first cathedral as well as the resting place of King Peter should be searched under the four-towered church we know today. In 2019, an archaeological excavation was carried out by the Janus Pannonius Museum in the crypt of the cathedral lead by Zsolt Tóth. One of the main aims of the exploration was the exploration of the cathedral's remains, which might have meant the possibility for finding the tomb of the king. The research was crowned by success in both aspects. Under the middle of the crypt, a late-Roman cemetery appeared, which can be considered to be the precursor of the cathedral. During the research work the process, along which the territory of the late-Roman cemetery became the centre of the bishopric, realized.

Keywords: archeological excavation in the Cathedral of Pécs, the burial of the King Peter Orseolo, Diocese of Pécs

Bevezető

A 2019. évi kutatásról

2019. május 6. és 2019. augusztus 5. között a pécsi székesegyház altemplomában tervásatásra került sor a Pécsi Egyházmegye támogatásával. A Janus Pannonius Múzeum által végzett régészeti kutatás vezetője Tóth Zsolt, munkatársa Bertók Gábor, a kutatás tanácsadója pedig Buzás Gergely volt. A kutatás három szakaszban történt: először az altemplom keleti, majd a középső harmadában, végül pedig a szentélyben végeztünk feltárást összesen 38 munkanap időtartamban, 68 négyzetméter területen, 9 szelvényben.

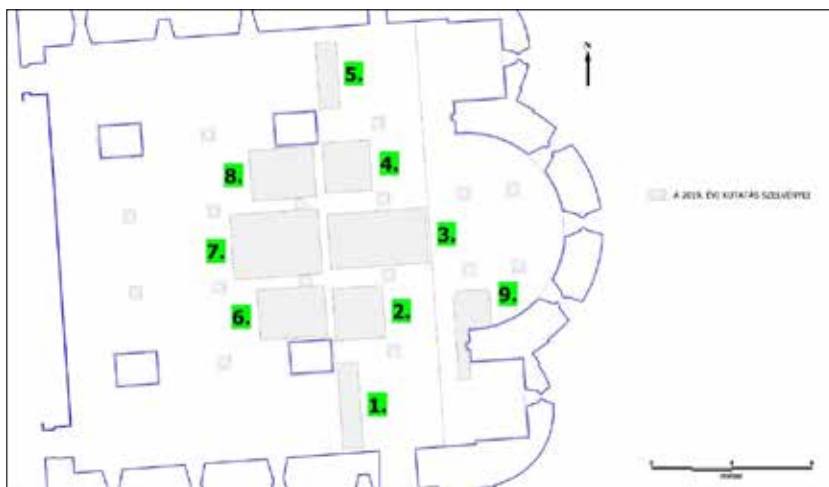
A kutatás célja a székesegyház építéstörténetének pontosítása, lehetőség szerint az első középkori építésű székesegyház helyének a meghatározása volt.¹ Az előzetes munkahipotézis szerint ez a templom a négytornyú katedrális altemplomának középső hajójában lehetett, apszisa a későbbi román székesegyház főapsziséval lehetett azonos.² Az elmélet szerint a későbbi, négytornyú székesegyház szentélyét keletről záró oldalapszisok alatti szögletes „fülkék” az altemplomban a korábbi templomhoz épített tornyokból maradtak meg. A négytornyú székesegyház építésekor a tornyok nyugati felét visszabontották a tervezett altemplom járószintjéig, keleti felükre pedig ráépítették a szentélyhez kapcsolódó íves oldalapszisokat. Előbbiekből következik, hogy az altemplom

¹ Az első középkori építésű székesegyházat két helyen feltételezte a kutatás az ismert adatok alapján: 1. a mai székesegyház területe; 2. a Dóm tér északnyugati része. Ezekre l.: Buzás 2009; Buzás 2015; Buzás 2016; Gosztonyi 1939; Koszta 2009a, Koszta 2015; Tóth 2016; Tóth 2017; Visy 2016, illetve jelen tanulmány vonatkozó részeit.

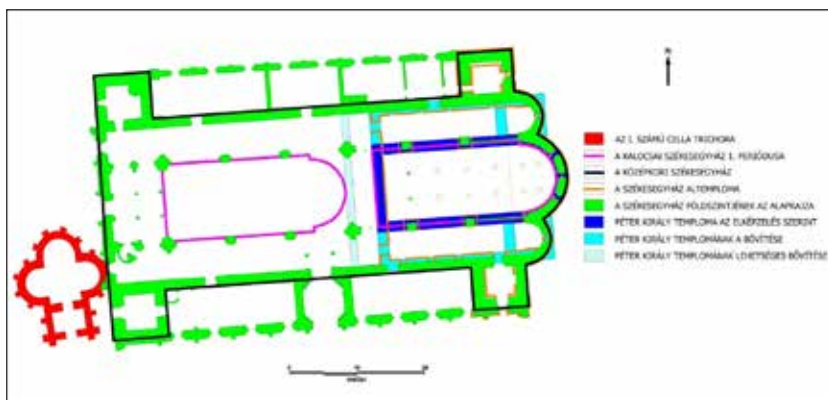
² Már elméleti szinten is logikus, hogy legnagyobb valószínűséggel a későbbi katedrális szakrális szempontból fontosabb felének helyén (szentély/altemplom) keressük az első középkori építésű püspöki széke templomot. Időben és térben a jól kutatott kalocsai székesegyházat lehet párhuzamba állítani a pécsivel. Ha a Szent István-kori első periódusának az alaprajzát rávetítjük a pécsi székesegyház alaprajzára, akkor az pontosan megegyezik a pécsi székesegyház altemplomában a főhajó és a főapszis területével. Ez alapján nemcsak az feltételezhető, hogy az altemplom helyén állhatott az első középkori székesegyház, hanem az is, hogy a két templom lényegében azonos tervrajz alapján készült. A négytornyú pécsi román katedrális azonos nagyságú keleti és nyugati részre tagolódik. Így elméleti szinten annak a lehetősége is fennállhatott, hogy a nyugati rész alatt lehetett az első középkori építésű püspöki széke templom (3. ábra). Ezt elméleti szinten az I. számú Cella Trichora szomszédsága is támogatná, amely a pécsi püspökség területén működő legkorábbi ismert templom. 850. évi felszentelése írott forrással is alátámasztható. A püspökség első lehetséges széke temploma. Tóth 2016; Tóth 2017.

1. ábra. A pécsi székesegyház altemploma (fotó: Tóth Zsolt)

2. ábra. A 2019. évi kutatás szelvényei (készítette: Tóth Zsolt)

3. ábra. Péter király feltételezett székesegyháza az altemplom helyén a kalocsai székesegyház első periódusával és az I. számú Cella Trichorával (készítette: Tóth Zsolt)

padlószintje a korábbi templom padlószintjével lenne azonos.³ Az elképzelés helyessége esetén Orseoló Péter király (1038–1041, 1044–1046) sírjának előkerülésére is megvolt az esély.⁴ A kutatás további célként határozta meg, hogy a Bertók Gábor által az altemplomban végzett talajradaros felmérés eredményét hitelesítse, amely alapján az altemplom középső része alatt egy késő római kori sírkápolna feltételezhető.⁵

Az egyes részkérdések összefüggenek egymással, tisztázásuk a középkori pécsi püspökség és a középkori Pécs város története szempontjából az egyik legfontosabb kérdésre is választ adhatott, jelesül a székesegyház és a középkori település eredetére.

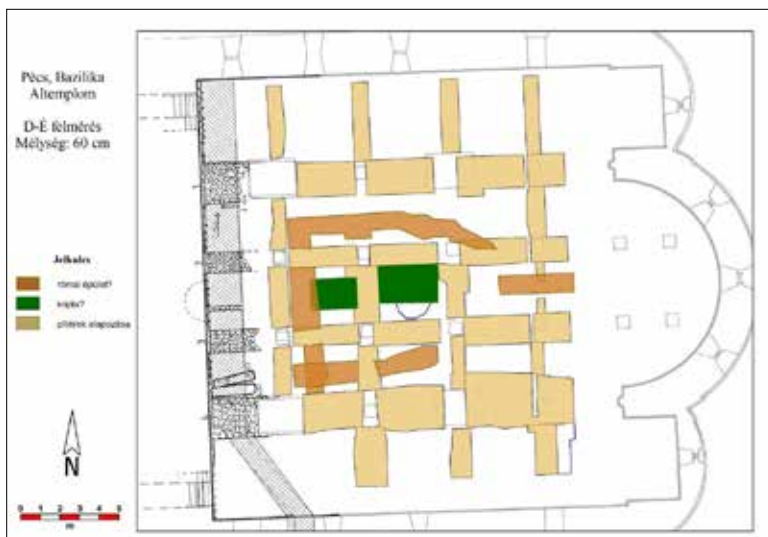
³ Gosztonyi Gyula korábban hasonló következtetésre jutott: Ő a székesegyház helyén egy ókeresztény bazilikát képzelt el, amelynek keleti felén a belső járószint a mai altemplomával lenne azonos. - GOSZTONYI 1939

⁴ A székesegyházra vonatkozó írott forrásokról: GOSZTONYI 1939; FEDELES 2016.

⁵ A székesegyház helyét késő római kori temetői épületekhez igazították: nyugaton az I. számú Cella Trichora, délről az I. számú (Péter Pál) és V. számú temetői épület határolta. A székesegyház helyének geológiai adottsága, domborzati viszonyai, az altemplom járószintjének magassága, valamint a Péter Pál sírkamra és az V. számú temetői épület helyzete azt valószínűsítette, hogy egy késő római temetői épület állhatott az altemplom helyén. Ezt Bertók Gábor talajradaros kutatása megerősítette. Vö. BERTÓK-GÁTI 2014. 147–153. Az első székesegyház problematikájáról részletesen l. TÓTH 2016.

4. ábra. Gosztonyi Gyula rekonstrukciós ábrája a székesegyház helyére elképzelt ókeresztény temetői bazilikáról (forrás: Pécsi Káptalani Levéltár)

5. ábra. Bertók Gábor talajradaros kutatásának eredményei (BERTÓK-GÁTI 2014. 151. d. ábra nyomán)

A középkori székesegyház(ak) problematikájáról

Pécs kulturális örökségének legösszetettebb szelete a történeti belváros északnyugati részén, a Dóm téren és környezetében található. A területen jött létre a késő római ókeresztény temető, melynek megmaradt emlékei a temetői épületek. Itt alakult ki a középkori pécsi püspökség központja, melynek épületeit a püspökvár foglalta magába. A püspök széke temploma a késő római temető északi szélén épült fel, nyugatról és délről az ókeresztény temetőhöz tartozó épületek határolták.

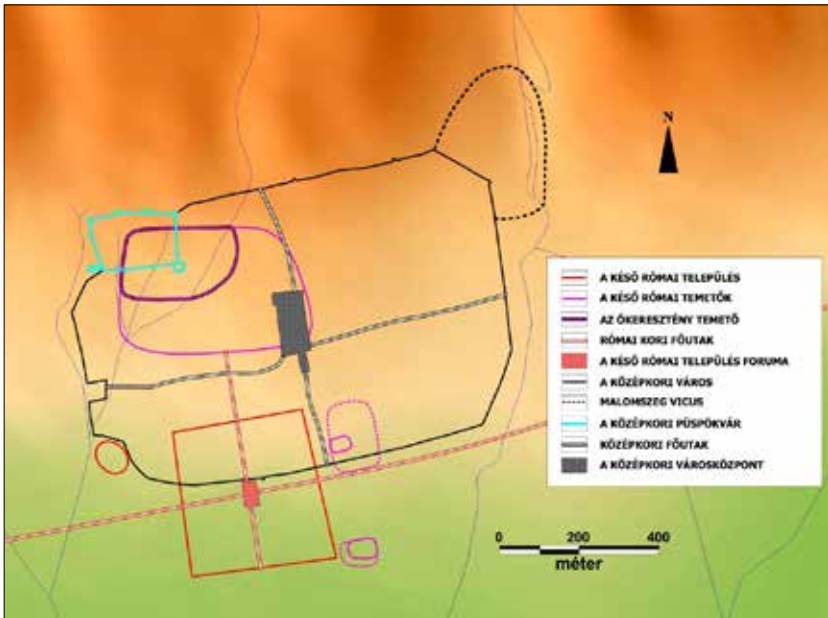
A középkori székesegyház(ak) meghatározása nem csak egy épületről szól, nem csupán a középkori székesegyház eredetének problematikáját veti fel, hanem ez egyben a középkori püspökség és a középkori város eredetének a kérdése is, ugyanis a középkori település kezdetei a későbbi püspökvár területéhez köthetők.⁶ A témával foglalkozó kutatók körében eltérő vélemények fogalmazódtak meg az első székesegyház (és az eredet) kérdésében, amely alapvetően a kevés rendelkezésre álló adat következményének tekinthető. Ez érvényes az írott forrásokra és a régészeti kutatások által szerzett információkra egyaránt.

Pécs középkori nevét (*Quinqueecclesiae*) írott forrásokból ismerjük, amelyek alapján következtethetünk annak eredetére. A szakirodalomban a név római kori, Karoling-kori és Árpád-kori meghatározása egyaránt előfordul.⁷ Ebből az is látszik, hogy a római kor és a középkor közötti kontinuitás kérdését is eltérően értékelik az egyes álláspontok. Mindez pedig azt eredményezi, hogy a kereszténység folytonosságának megítélésében sincs egyetértés, így az 1009-ben alapított középkori pécsi püspökség létrejöttének megszervezésének kérdését illetően is eltérő vélemények fogalmazódtak meg. Itt alapvetően az a kérdés, hogy volt-e Karoling-kori előzmény, vagy a püspökség létrejötté ezen időszaktól

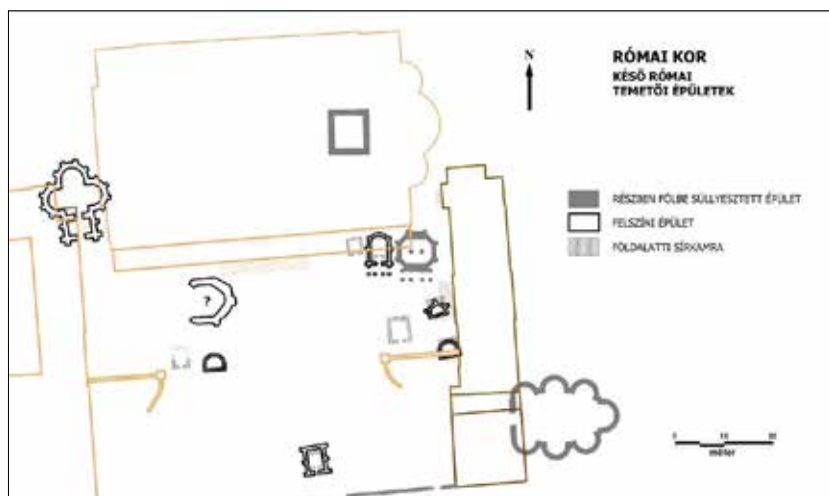
⁶ Pécs város első topográfiai alapú fejlődéstörténetének vázlata Gosztonyi Gyula tollából származik. Munkája középpontjában a székesegyház és a püspökvár állt, figyelembe vette az akkor rendelkezésre álló régészeti, építészeti- és művészettörténeti, valamint az írott forrásos anyagot. Találónan megfogalmazva eredetről beszélt, felismerve a római kor és a Karoling-kor jelentőségét a középkori Pécs kialakulása szemszögéből. (GOSZTONYI 1939.) Valamennyi rendelkezésre álló adat feldolgozásával készülő topográfiai alapú fejlődéstörténet a nyomdai előkészítés alatt álló Pécs VÁROS TÖRTÉNETI ATLASZA című kötetben fog megjelenni, előreláthatólag 2020 őszén. A római kortól a honfoglalás korig terjedő időszakot Tóth Zsolt, Nagy Erzsébet és Kovaliczky Gergely dolgozta fel. E munka előzetesen megjelent változataira l. GÁTI-KOVALICZKY-NAGY-TÓTH 2013; KOVALICZKY-TÓTH 2014.

⁷ A Pécsi Püspökség 1009. évi alapítólevele vö. a 870 körülre keletkezett *Conversio Baguariorum et Carantanorum* (a továbbiakban *Conversio*) és a 885-re keltezett adománylevél (*Arnolfinum*). Az eredet kérdéséről legutóbb Tóth 2016.

független? A szellemi és szakrális kapcsolat a római kori ókeresztény temető és a középkori püspökség között nyilvánvaló, ezt nem vitatja senki. Abban viszont már – az előzőekből adódóan – eltérő az álláspont, hogy e kapcsolat a gyakorlatban hogyan realizálódott. Alapvetően két irányvonal képzelhető el a kontinuitás és annak mértékének megítélése alapján. A folytonosság tagadása maga után vonja azt a feltételezést, hogy a késő római és a kora Árpád-kori idők közötti mintegy 600 éves periódusban feledésbe merült az egykori ókeresztény temető léte, következésképpen azt újra fel kellett fedezni a püspökség helyének kiválasztásához, az egykori ókeresztény temetői épületeket azonosítani kellett. Ez alapján felmerül tehát a kérdés: mikor történt meg az ókeresztény temető újrafelfedezése? Az Árpád-kor elején vagy már a Karoling-korban? Mindkettőhöz kapcsolódnak elméletek. Az egykori Sopianae és a mai Pécs területe között valamilyen szintű kontinuitás feltételezése magyarázatot nyújthat legalább az ókeresztény temető emlékének megőrzésére, amely egyúttal helyének folyamatos ismeretét is jelenti. A római kort követő névváltás és a település új nevének jelentése (Ötegyház), valamint a településmag áthelyeződése a római városról

6. ábra. A késő római és a középkori település térhasználat (készítette: Tóth Zsolt)

7. ábra. Késő római kori temetői épületek a középkori püspökség központjában

a késő római északi temető északnyugati részére arra utal, hogy a névadás, és a település helyének kiválasztása egyaránt a keresztény interpretáció nyomán történt, vallási és szellemi örökségként, valamint fizikai valóságként, s egyúttal azt is feltételezi, hogy a névadók nem ismerték a település korábbi elnevezését. Ebből következően az új jövevények ebben mindenképpen szerepet játszottak a kontinuitás kérdésének megítélésétől függetlenül is.

Az első székesegyház kérdése talán még ennél is nehezebben megválaszolható, mivel a püspökség az ókeresztény temető területén alakult ki, ahol több nagyobb temetői épület is emelkedett, amely alkalmas lehetett a székesegyházi szerepkör betöltésére. Az „Ötegyház” elnevezés azt feltételezi, hogy a név keletkezésének idején a névadók öt templomnak tartható épületet azonosítottak az egykori ókeresztény temető területén.⁸ Ha az ókeresztény teme-

⁸ Csak a nagyobb, középkori szemmel templomnak tekinthető épületekkel lehet számolni, a kisebb, sírkamrák feletti *cella memoriae* épületeket figyelmen kívül lehet hagyni, ugyanis ezekkel együtt ötnél magasabb számot kapnánk. Az ismert épületek közül a 2019. évi kutatás előtt a két Cella Trichora, az úgynevezett Ókeresztény Mauzóleum biztosan az öt épület közé sorolható, a további kettő kérdéses volt. Az ismertek közül közéjük sorolható még az V. számú temetői épület is. Figyelembe kell venni azonban, hogy a temető feltáratlan részein még lehet nagyobb épületekkel számolni. Egyéb értelmezési lehetőségek is felmerültek a név vizsgálata kapcsán. Ezekre l. TÓTH 2015; KOSZTA 2015 és SCHWING 2009.

tő és a középkori püspökség között a kereszténység a szellemi és szakrális összekötő kapocs, úgy fizikai értelemben ez egy római kori temetői épület és a székesegyház azonosságában realizálódhatott, amely ez esetben elsősorban az öt épület között keresendő. A kérdés itt az, hogy ez az épület a középkori székesegyház helyén állt-e? Ebből adódóan az első székesegyház lokalizálása szempontjából két elvi fejlődési irányvonal körvonalazható. (1.) A román kori háromhajós, négytornyú székesegyház helyén álló kisebb, de kiemelkedő jelentőségű épület (egy vértanú nyughelye?) fölé épült több román kori építési periódussal a székesegyház.⁹ Az elmélet egy másik változata szerint egy nagyobb ókeresztény bazilikát egészítettek ki, építettek át székesegyházzá.¹⁰ (2.) Az első székesegyház egy nagyobb, de nem a mai épület helyén álló (ismert) ókeresztény temetői épülettel azonos, amelyet a püspökség alapításakor ideiglenes jelleggel, szükségmegoldásként szenteltek a püspök széktemplomává, mivel az adott épületet az alapításkor gyorsan alkalmassá lehetett tenni a székesegyház funkcióra. Két épülettel, az I. számú Cella Trichorával¹¹ és a Cella Septichorával¹² kapcsolatban merült fel ez a lehetőség.

Az elbeszélő források alapján közismert, hogy Péter királyt Pécsen temették el az általa alapított székesegyházban, továbbá, hogy 1064-ben az épületet tűzvész pusztította. A mai négytornyú, háromhajós bazilikát az ismert építészettörténeti és művészettörténeti adatok alapján ezt követően kezdték el építeni Mór püspök idején, s a munkálatok valamikor a 13. század elején fejeződtek be. Péter székesegyházával kapcsolatban felmerül a kérdés: vajon kapcsolatba hozható-e valamely római kori temetői épülettel? Azonos-e az első székesegyházzal, esetleg megfellelthető-e a Mór püspök alatt elkezdett (folytatott?) katedrálissal?

⁹ BOROS 2001.

¹⁰ GOSZTONYI 1939.

¹¹ Első alkalommal ezt Koszta László feltételezte, majd Tóth Zsolt a 2013–2014. évi régészeti munka eredményei alapján ugyanerre a lehetséges következtetésre jutott. Vö. KOSZTA 2009a. 34.; TÓTH 2017.

¹² A 2005–2006. évi régészeti kutatások előzetes eredményei alapján lehetett ezt feltételezni (POZSÁRKÓ-TÓTH-VISY 2007). A hipotézis a kutatók körében vegyes fogadtatásra talált: Bodó Balázs elfogadta (BODÓ 2007); Buzás Gergely lehetségesnek tartotta (BUZÁS 2009. 611–612); Koszta László nem értett vele egyet (KOSZTA 2009a. 36–37). A Cella Septichora belső terének rétegtrendi vizsgálata alapján Tóth Zsolt nem értett egyet az épület középkori templomként való használatával (TÓTH 2011), azonban e hipotézis ezt követően is tartotta magát (BUZÁS 2015. 66–68). Ennek hatására került sor az érvek és ellenérvek részletes összefoglalására (BUZÁS-TÓTH 2015). Tóth Zsolt tanulmánnyal szinte egy időben jelent meg Koszta László munkája, amelyben további ellenérveket fogalmazott meg. Véleménye szerint az első székesegyház felépülését és felszentelését követően a későbbiekben már nem változtatták meg annak helyét, valamint azt is hangsúlyozta, hogy a Cella Septichora földrajzi elhelyezkedése eleve alkalmatlanná tette az épületet a székesegyház szerepkörének betöltésére. Vö. KOSZTA 2015. 141–142.

A régészeti kutatások a székesegyházban végzett építési és korszerűsítési tevékenységekhez köthetők, amelyek során mindössze az altemplom egy-egy kisebb részletében volt lehetőség archeológiai megfigyelésekre. Ezek a székesegyházak kronológiájának kérdéséhez közvetlen adatot nem szolgáltatottak.¹³ Roncsolásmentes módszerrel végzett felmérés eredményei alapján az altemplom közepén egy kőfalú építmény nyomai rajzolódtak ki, ám az objektum feltárás nélkül nem volt egyértelműen datálható.¹⁴ Ezen kívül az északi oldalhajó mellett végighúzódo csatorna volt több alkalommal tanulmányozható.¹⁵ Szintén felhasználható adatokat szolgáltatottak a székesegyház környezetében végzett kisebb-nagyobb felületű régészeti feltárások, megfigyelések.¹⁶

A források harmadik csoportját a székesegyházról készült 17–19. századi ábrázolások és leírások alkotják. Jóllehet ezek inkább már a székesegyház átépítési periódusaihoz nyújtanak információkat, közvetetten azonban felhasználhatók, visszakövetkeztetésre adnak lehetőséget.¹⁷

A fentiek alapján a következő kérdések fogalmazhatók meg a székesegyház eredetével és az első székesegyház épületével kapcsolatban. Miért az ókeresztény temető és nem a késő római város területén hozták létre a püspökség központját? Az első középkori székesegyház egy nagyobb, késő római temetői épülettel azonos? Ismert vagy eddig még nem ismert épületről van szó? Volt-e temetői bazilika a székesegyház alatt? Egy kisebb, de jelentős temetői épület (vértanú nyughelye?) fölé épült-e a székesegyház? Összegezve: közvetve, vagy

¹³ 1970-ben G. Sándor Mária az altemplom északnyugati sarkába ásott aknánál végezhetett régészeti megfigyeléseket. Itt egy északkelet–délnyugat irányú római vízelvezető csatorna, fölötté pedig nyugat–kelet tájolású csontvázas sírok kerültek elő (FÜLEP–BURGER 1981. 24–25; FÜLEP 1984. 55–57). 1991-ben Kárpáti Gábor az altemplom nyugati szélén a távhő vezetékek árkat kutathatta. Itt középkori sírok kerültek elő, amelyek közül az egyik vélhetően Janus Pannonius földi maradványa (KÁRPÁTI 1998; KÁRPÁTI 2008). 1993-ban Tóth Melinda végezhetett kisebb felületű falkutatást (BOROS 2002). Kárpáti Gábor 2002-ben az altemplom középső részén kőkeretes, boltozatos, bolygatott sírt tárt fel. Kárpáti Gábor szíves szóbeli közlése.

¹⁴ Az altemplomban végzett régészeti kutatásokról összefoglalóan, valamint a talajradaros felmérés eredményeiről: BERTÓK–GÁTI 2014. 147–153.

¹⁵ Az 1763-ban előkerült csatornával először Szőnyi Ottó foglalkozott alaposan. Ezt követően Gosztonyi Gyula, Füleperenc Ferenc, Boros László és Tóth Zsolt is megfigyeléseket végzett. Vö. BOROS 2002; GOSZTONYI 1939; SZŐNYI 1927; FÜLEP 1962a és Visy 2016. A csatornáról legutóbb részletesen: TÓTH 2016. 61–63.

¹⁶ Itt első sorban az I. számú Cella Trichora kutatása során nyert információk a fontosak, valamint az attól nyugatra feltárt terület eredményei. Erre l. FÜLEP 1960; FÜLEP 1962b; FÜLEP 1984; TÓTH 2016 és TÓTH 2017, továbbá fontos még Tóth Zsolt 2016. évi régészeti feltárása a székesegyházról keletre és a 2018. évi feltárása a székesegyházról délre, a Dóm téren, valamint a székesegyház nyugati felében végzett régészeti megfigyelés 2019-ben. Ez utóbbi feltárások még nincsenek közzölve.

¹⁷ Ezek összegyűjtve: GOSZTONYI 1939. – Levéltári források alapján ismert, hogy a 1712/13. évben padlóburkolat javítására került sor, 1763-ban pedig új padlózatot alakítottak ki. Vö. BOROS 2002. 13.

közvetlenül egy késő római temetői épület képezi-e a székesegyház eredetét? Hány székesegyházzal számolhatunk, másként fogalmazva 1009-től mindvégig ugyanazon a helyen állt-e a középkori katedrális? Egyetlen épület volt-e, amelyet folyamatosan bővítettek, átépítettek vagy nem? A mai székesegyházzal azonos-e a Péter király által emelt épület? Péter király székesegyháza a későbbi helyén állt? Péter király székesegyházának volt-e római előzménye?

Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keressük a választ. A székesegyház eredete mellett, azzal összefüggésben, a középkori püspökség és a középkori város történetéhez is adalékkal kívánunk szolgálni.

8. ábra. A késő római kori temetői épület alaprajza az altemplom középső része alatt
(készítette: Tóth Zsolt)

A 2019. évi kutatás eredményei

A késő római temetői épület

Bertók Gábor talajradaros felmérése alapján az altemplom középső részén egy nagyobb, késő római temetői épületet feltételezett, amely keleten apszisban záródott. A kutatás egyik célja e hipotézis hitelesítése volt. Az altemplom közepén lévő terület kutatása azért is volt kiemelkedően fontos, mert az altemplom közepén a boltozaton egy kör alakú nyílás volt, amelyet csak az 1882–1891. évi felújítás során falaztak be. Ennek megléte alapján azt lehetett feltételezni, hogy egy szentként tisztelt személy sírja lehet az altemplom közepe alatt, követke-

9. ábra. A késő római kori temetői épület északi falának feltárt részlete, jobbra a középkori altéplom sávalapja, amely átvágja a római falat (fotó: Tóth Zsolt)

10. ábra. A késő római temetői épület az altéplom középső része alatt (fotó: Tóth Zsolt)

11. ábra. A késő római temetői épület délkeleti sarka (fotó: Tóth Zsolt)

zésképpen tudatosan igazították úgy az altemplom helyét, hogy ez a sír annak közepe alatt legyen. A nyílás a fizikai összeköttetést biztosította a sír és a székesegyház szentélye között, ezzel a szentből áradó spirituális erő szentélybe való feljutásának szabad utat biztosítva, ugyanis fontosnak tartották a kapcsolattartást a szent földi maradványaival.¹⁸

Az altemplom középső részén előkerült egy jelentősebb késő római kori temetői épület. Bertók Gábor feltételezése beigazolódtott, habár mérete és alaprajza eltér a radarfelvétel alapján feltételezhetőtől. Az épület megtalált északi fala egybeesett a radarfelvételen azonosított fal helyével.¹⁹

A feltárás alapján az épületnek nem volt apszisa, négyszög alaprajzú, tájolása két fokkal elfordul nyugati irányba a fő égtájakhoz viszonyítva. Felszínre

¹⁸ Az ókeresztény kortól kezdve igyekeztek a vértanúk, s a jelentős szentként tisztelt személyek sírja fölé kisebb-nagyobb egyházi épületeket emelni. A nagy római bazilikák közül ennek legismertebb példája a vatikáni Szent Péter bazilika. A Karoling-kortól kezdődően pedig általánossá, a 813-as mainzi zsinat előírása értelmében pedig kötelezővé vált, hogy valamennyi oltárnak rendelkeznie kellett ereklyével. FEDELES 2015. 25–38, 272–278.

¹⁹ Bertók Gábor szóbeli közlése alapján a felszínburkolat ágyazatát képező agyagréteg negatív irányba befolyásolta a földradaros felmérés eredményeit, ugyanis az agyag elnyeli a hullámokat. Ennek következtében a közvetlenül a felszín alatti falszakasz a radarfelvételen csak 0,60 méter mélységben jelentkezett, a mélyebben induló falszakaszok pedig egyáltalán nem látszottak.

került az épület északi falának keleti szakasza az északkeleti sarokkal, a teljes keleti fal és a déli fal keleti szakaszának belső széle. Az épület nyugati fala a radarfelvétel alapján vált megrajzolhatóvá megközelítő pontossággal.

Az épület négyszög alaprajzú, tájolása az attemplomhoz képest két fokkal eltér keleti irányba. Falvastagság a keleti falon volt mérhető, északi végén 1,30 méter, a déli végén pedig 1,15 méter. A falnak a külső oldala déli irányba kissé beszűkült. Hasonló falvastagságok a nagyobb temetői épületeknél (a két Cella Trichora, a Cella Septichora, Ókeresztény Mauzóleum, V. számú temetői épület) figyelhető meg. A radarfelvétel és a kiszerkesztés alapján az épület belmérete 22 (észak-dél) × 20 (kelet-nyugat) római láb (6,51×5,92 m), azaz 38,5 négyzetméter.²⁰

A jelentős falvastagságra a külső földnyomás megtartása miatt volt szükség, ugyanis az épületet a délről északi irányba meredeken emelkedő hegyoldalba építették úgy, hogy felmenő falai délről észak felé haladva egyre kisebb mértékben emelkedtek ki a felszín fölé. Az objektum egyterű, részlegesen földbe süllyesztett épület az V. számú temetői épülethez hasonlóan. A kelet-nyugati tengelyen a természetes külső talajszinthez képest körülbelül 2,50 méter mélyen volt a belső járószintje. A bejárata a terepadottságokból adódóan délen lehetett. A bejárat előtt vízszintes teraszt alakítottak ki, ahol valószínűleg *narthex* és/vagy *porticus* lehetett a temetkezőhelység előtt. Apszis régészeti nyoma sem az északi sem pedig a keleti oldalon nem került elő. A belső térben tartópillérek maradványai nem voltak megfigyelhetők, így valószínűleg nem volt boltozott a belső tér felső zárása. Külön sírkamra nem volt az épület alatt. Ezt a járószintet áttörő cölöplyukban tehető megfigyelések is megerősítették, itt ugyanis fillit kőzet jelentkezett a járószint alatt a gödör oldalában. Külső támpillérek nem voltak megfigyelhetők.

Arra vonatkozóan, hogy a római kor időszakában volt-e átépítési, illetve bővítési periódus, a feltárt épületrész nem szolgáltatott adatokat. A belső térben két járószint határozottan elkülöníthető volt: az alsó kemény összefüggő terrazzo az építéssel lehetett egykorú. A felette lévő szint a Karoling-kori épületfelújításhoz köthető, gyengébb állagú, a terrazzo-szerű habarcs felszínén a déli fal előtt téglaburkolatot figyeltünk meg. Római kori sír a feltárt területen nem ismert, ezért feltételezhető, hogy az V. számú temetői épülethez hasonlóan, a déli bejáratral szemben, az északi fal előtt lehetett egy sírláda a padlószinten.

²⁰ Belmérete az V. számú temetői épületéhez áll a legközelebb, amelynek az alapterülete 10 négyzetméterrel kisebb. Az I. számú Cella Trichora jóval nagyobb, centrális terének belmérete az apszisokkal együtt 64 m², a *narthex*-szel együtt 84 m². A Péter-Pál sírkamra felszíni épülete már jóval kisebb, mindössze 18 m².

12. ábra. A sírláda és az oltár maradványa a késő római temetői épület keleti fala előtt
(fotó: Tóth Zsolt)

13. ábra. Karoling-kori falfestés a késő római temetői épület keleti falán (fotó: Tóth Zsolt)

14. ábra. Karoling-kori falfestés a késő római temetői épület délkeleti sarkában
(fotó: Tóth Zsolt)

Szintén kérdésként fogalmazható meg, hogy ez már eleve ereklyesír volt-e, azaz a temetői épületet eleve a szentkultusz számára emelték-e vagy csak később kerültek ide egy mártír földi maradványai?

Az altemplom közepe alatt a második járószintre építve egy észak-dél tájolású sírláda aljának körvonalait figyeltük meg. A sírláda maradványa és a keleti fal között a felszínből néhány centiméterre kiemelkedő simított habarcsos felület jelentkezett. Figyelembe véve a sírládát, arra következtethetünk, hogy a keleti fal előtt oltárt alakítottak ki alatta a sírlárával.

A keleti fal alján kisebb foltokban megmaradt a vakolat. Az épületet kétszer vakolták ki, a felső rétegen festésnyomokat figyeltünk meg. A festés mintája nagy hasonlóságot mutat az I. számú Cella Trichora első festésrétegével. Azt a római kort követően, valószínűleg a Karoling-kori felújítás idején festették ki először. Az altemplom alatti épületnél is arról lehet szó, hogy megújították a római járószintet, ami néhány centiméteres szintemelkedéssel járt. Ennek maradványa kisebb foltban látszik a keleti fal előtt. Ezt követően, valamikor a 9. század közepén kivakolták és kifestették az épületet.

Az ereklyesír²¹

A római kori sírépületben a járósintre építve egy észak–dél tájolású, 1,24×0,32 m belméretű sírláda aljának körvonalai voltak megfigyelhetők. A láda mérete folytán leginkább ereklyesírként vagy padlóba épített ereklyetartó ládaként értelmezhető. A feltárás során a sír és az épület keleti fala között egy ugyancsak az alapozásig visszabontott, téglalap alakú objektum nyomai kerültek elő. Formáját és a sírhoz viszonyított pozícióját együttesen figyelembe véve arra a következtetésre jutottunk, hogy az objektum feltehetőleg egy épített tömboltár volt,²² s ez alatt helyezkedett el a sírláda. Mivel a római épületben sírral leginkább a déli bejáratnál szemben, az északi fal előtt számolhatunk, s mivel a sírláda a második járószinthez kapcsolódik, arra következtethetünk, hogy a sír és az oltár egyidejűleg létesült a római kort követően, de még a középkori építkezések előtt, következésképpen Karoling-kori.

A sírépítményben megfigyelt láda és oltár értelmezése nem problémamentes, s számos kérdést vet fel. A padlószinten kialakított sírláda kiterjedése nem felel meg egy hagyományos sír méreteinek. Ez, illetve annak ténye, hogy a sír fölé oltárt emeltek, továbbá a sírládának és az oltárnak a középkori székesegyház topográfiájában elfoglalt helye együttesen felveti annak lehetőségét, hogy az épület egy mártír ereklyéit őrizhette. Ugyanakkor azt nem tudjuk, hogy eredetileg is ereklyék számára épült-e a temetői épület vagy azok már csak a másodlagos átépítést követően kerültek-e oda, miután az épületet közösségi szertartások céljára átalakították.

Az ereklyék tiszteletének legkorábbi írott forrásai a Kr. u. 2. század közepére nyúlnak vissza, amikor Szent Polykarpos, Smyrna vértanúhalált halt püspökének földi maradványai kapcsán az akta szerzője megjegyzi, hogy azok a keresztény közösség számára különösen drágák és értékesek voltak, így összegyűjtötték, eltemették, majd a mártír vértanúhalálának napján, amely egyúttal a mennyei születésnapja is volt, a sír közelében megemlékezést tartottak.²³ Ennek hátterében az a vallásos felfogás állt, miszerint a Krisztusért vértanúhalált halt szent földi maradványainál, ereklyéinél fogva jelen volt a világi szférában, a lel-

²¹ E fejezetben az ereklyesír értelmezése Neményi Réka munkája, aki *A keresztény liturgiához köthető tárgyi emlékegyes IV–VIII. században. Liturgikus tárgyak régészeti elemzése az írott és ikonográfiai források tükrében* címmel írta PhD dolgozatát. Vö. 79. jegyzet megjegyzésével.

²² A típust l. DE BLAUW 2017. 44.

²³ Martyrium Polycarpi 18.2–3. A görög nyelvű szöveget l. MUSURILLO 1972. 16., magyar nyelven: VANYÓ 1984. 52.

ke ugyanakkor már üdvözült, s a mennybe került. Ez a kettősség egyúttal azt is jelentette, hogy a vértanúk egyfajta közvetítői szerepet tölthettek be, s a még életben lévő hívők kérésére közben tudtak járni értük Istennél.²⁴ Mindazonáltal a mártírok sírjának vallásos tisztelete csak a 4. században, a keresztényüldözések megszűnése és a konstantini fordulat után jelent meg. Ebben különösen fontos szerepet játszott a császári támogatás is, hiszen éppen Constantinus császár kezdeményezésre, Heléna császárné aktív közreműködésével kezdték meg a jelentősebb szentföldi ereklyék felkutatását,²⁵ s indultak meg a Róma városi katakombákban eltemetett vértanúk sírjai felett a nagy volumenű temetőbazilika és mauzóleum építkezések,²⁶ majd I. Damasus pápa pontifikátusa alatt (366–384) és után megtörtént a szent helyek hálózatának kialakítása is.²⁷ A jelenség kisebb-nagyobb eltérésekkel, helyi sajátosságokkal a Római Birodalom keleti és nyugati provinciáiban egyaránt elterjedt, s az egyes városokban általánossá váltak a korábban vértanúhalált halt személyek sírjainál vagy azok környezetében tartott megemlékezések, melyek során a keresztény közösség tagjai eucharisztikus áldozatot mutattak be, s a mártír tiszteletére halotti lakomán vettek részt.

Felvetődik annak lehetősége is, hogy a sírépítmény már a római korban is egy Krisztusért vértanúságot szenvedett személy földi maradványainak végső nyughelyéül szolgált. Az ókeresztény régészet a mártírkultusz azonosítását többnyire a Pasquale Testini által – zömmel Róma városi példák alapján – kidolgozott módszertani kategóriák nyomán kíséri meg. Testini elmélete szerint a mártírkultusz azonosításának három alapvető feltétele van, az ereklyét jelző felirat, a sír felett vagy annak közelében a mártír tiszteletére épült temetőbazilika, illetőleg a vértanúnak az adott településen ápolt helyi hagyománya.²⁸

Tekintve, hogy mind a sírépítményt, mind pedig a sírládát visszabontották az első középkori bazilika építése előtti tereprendezések során, ha létezett is ókeresztény mártírokat említő bármilyen feliratos emlék, az nem maradt ránk. Az általunk vizsgált, feltételezett ereklyesír az első kategóriának tehát nem felel meg, feliratos emlék nem támasztja alá az ereklyék római kori helyi tiszteletét.

Ami a második kritériumot illeti, a kutatást már hosszú évtizedek óta foglalkoztatja, hogy a sopianaei ókeresztény temetőben állt-e temetőbazilika. A városfalakon kívül emelt ókeresztény temetőbazilikák a Kr. u. 4. század első felétől a mártírok tiszteletére végzett szertartások színteréül szolgáltak. Egy esetleges

²⁴ BROWN 1993. 23–46., különösen 23–28.

²⁵ HUNT 1982. 28–49.

²⁶ DOIG 2008. 41–42.

²⁷ A folyamatot, s annak egyházpolitikai hátterét I. SÁGHY 2003.

²⁸ TESTINI 1980. 126–127.

temetőbazilika létét már Gosztonyi Gyula felvetette, s úgy vélte, hogy az a székesegyház mai altemplomának helyén keresendő.²⁹ Fülep Ferenc egy lehetséges temetőbazilika létét a mai székesegyház alatt elvetette, úgy vélte, hogy a Cella Septichora töltötte be e funkciót.³⁰ Egy harmadik hipotézis szerint az ókeresztény mauzóleum melletti terület jöhet számításba.³¹ A felmerülő elméleteket mindezidáig nem sikerült régészeti bizonyítékokkal alátámasztani, az azonban bizonyossá vált, hogy a Gosztonyi Gyula által javasolt területen temetőbazilika nem állhatott.³² Ezzel a Testini-féle kritériumok közül a második sem teljesül.

A sír építményben, ha létezett is a római korban mártírekre, a vértanú kilétét homály fedi. A Diocletianus-kori keresztényülözések intenzíven érintették a pannoniai tartományokat,³³ azonban az írott források és a feliratos leletanyag tanúbizonysága szerint e mártírok származásuk vagy kivégzésük színheylénél fogva Sirmiumhoz, Singidunumhoz, Cibalaehez, Poetoviohoz, Sisciához és Savariához kapcsolhatók.³⁴ Sopianaeből származó vagy itt mártírhalált halt személyről nem esik szó sem a történeti forrásokban, sem az epigráfiai emlékeanyagban,³⁵ s ezzel a harmadik kritérium sem teljesül. Természetesen felmerülhet annak lehetősége, hogy az ereklyét az 5. század első évtizedeiben a várost elhagyó, védettebb birodalmi területekre távozó provinciális lakosság magával vitte,³⁶ mindazonáltal az ókeresztény forrásokban ennek sincs nyoma. Egy esetleges 5. századi *translatio* esetén sem kerülhettek a mártír földi maradványai a későbbi templommá alakított sír építmény oltárába.

²⁹ GOSZTONYI 1939. 140–142.

³⁰ FÜLEP 1984. 48–49.

³¹ GÁBOR 2016. 216–217.

³² TÓTH 2016. 43–74., különösen 61–63.

³³ Az üldözések forrásait és időrendjét, a kutatásban felbukkanó különböző keltezési javaslatokkal együtt vizsgálja NAGY 2012. 23–32.

³⁴ NAGY 1939. 57–73.; BRATOŽ 2004. 212–225.; KOVÁCS 2011. 38–128.; KOVÁCS 2014. 34–103. A pannoniai vértanúaktákhöz l. még NAGY 2012. A bizonytalan értelmezésű feliratok között szerepel továbbá egy *castello Aioviaet* és *Capriat* említő forráshely is. Kovács Péter előbbi Ioviával, azaz Ludbreggel, utóbbit pedig Capuával azonosította, így Maurus, Captus, Usandus és Cyprianus mártírok kivégzésének és tiszteletének azonosítása nem egyértelmű. Vö. Kovács 2011. 44.; Kovács 2014. 38–39. Ugyanezt az álláspontot képviseli NAGY 2012. 27.

³⁵ A kutatás korábban kísérletet tett mártírok név szerinti azonosítására, ezek az elméletek azonban mára egy kivétellel cáfolatot nyertek. Összefoglalóan l. HUDÁK–NAGY 2009. 80. A kivétel a *IV sancti coronati*, a négy koszorús kőfaragó. Esetükben Nagy Levente érvei, miszerint a pannoniai kőfaragók vagy éppenséggel a nevük alatt tisztelt helyi szentek emlékét a sopianaei temetőben építták volna, meggyőzőnek tűnnek, mindazonáltal esetleges helyi kultuszuk a Péter Pál sírkamrához köthető. NAGY 2012. 175–182. különösen 180–181.

³⁶ Jó példa a jelenségre Quirinus ereklyéinek *translatioja*, a vértanú püspök ereklyéit a távozó keresztény közösség tagjai magukkal vitték, s azok nyughelye a római San Sebastiano katakombáiban Platonius mauzóleuma lett. NAGY 2012. 98–108.

Összességében, a fenti kritériumok alapján nem bizonyítható, hogy a sírépítményben már a római korban egy mártír ereklyéit őrizték volna, bár a sírkamra átépítése és a részleges feltártsága miatt ennek lehetőségét teljesen nem is vethetjük el.

A régészeti megfigyelések alapján annyi bizonyos, hogy a sírépítményt átalakították, falait vakolták, s a sír felett egy oltárt alakítottak ki, ami egyúttal arra enged következtetni, hogy az épületet ettől az időponttól közösségi istentiszteletek céljára, templomként kezdték használni. A sírépítmény második periódusát az ásató a Karoling-korra keltezte, így logikusan az is felmerülhet, hogy a sírépítmény templommá váló funkcionális átalakítása során/után, *translatio* útján érkezett ide ereklye. Ha valóban templomként működött tovább az épület, márpedig az oltár építése erre utalhat, a kérdéses időszakban számolnunk kell az oltár alatt, az oltár közvetlen környezetében elhelyezett ereklye jelenlétével.³⁷

A szokás, hogy az ereklyéket a közösségi bazilikák, templomok oltára alá, magába az oltárba helyezik a Római Birodalom nyugati felében a 4. század utolsó évtizedeire nyúlik vissza, mikor Ambrus, Mediolanum püspöke 386-ban Szent Gervasius és Protasius földi maradványait áthelyeztette az újonnan épülő mediolanumi *Basilica Ambrosiana* oltárába.³⁸ Ambrus tettének egyházpolitikai vonatkozása is volt, hiszen az ereklyék az oltár közvetítésével erősítették a püspök tekintélyét, s szerepét a szent közvetítőjeként.³⁹ Az Ambrus-féle gyakorlat nyugaton közel sem számított elfogadottnak. A keleti területek ereklyetiszteletével ellentétben a sírok megbolygatása, a mártír testének különleges indok nélküli kiemelése és elszállítása komoly visszatetszést váltott ki még a 6. században is,⁴⁰ ugyanakkor éppen az ókeresztény ereklyék hatalmas presztízsének okán létező jelenség volt.⁴¹ A jelenséget csak felerősítette az újonnan alapított templomok ereklye-igénye, s mindez végül szükségszerűen az elsődleges ereklyék darabolásához, másodlagos ereklyék készítéséhez vezetett.⁴² Különösen igaz ez a Karoling-korra, amikor valóságos versenyfutás indult egy-egy relikviáért.⁴³

³⁷ A 813-as mainzi zsinat határozata, mely már kötelező érvényűvé tette, hogy minden oltárnak rendelkeznie kell relikviával. Vö. 18. jegyzet.

³⁸ Ambrosius, Epistula 77.1.

³⁹ BROWN 1993. 60–63.

⁴⁰ FEDELES 2015. 28–29.

⁴¹ Számos bazilikából kerültek napvilágra már a legkorábbi, a 4. század végére/5. század elejére keltezhető periódusból oltár alatti ereklyetartók, ehhez összefoglalóan keleti és nyugati példákkal GLASER 1997. 231–246.; KALINOWSKI 2011. 28–35.

⁴² A különböző ereklyetípusokat l. KLEIN 2010. 55–61.

⁴³ SMITH 2000. 317–339.; FEDELES 2015. 3032.

A tárgyalt időszakban tehát létező jelenség volt az ereklyék *translatio*ja, így teljesen nem is vethetjük el, hogy ily módon jutott az újonnan kialakított templom tulajdonába egy szentként tisztelt személy földi maradványainak egy része, vagy bármilyen tárgy, ami a szent testével érintkezett. A problémát valójában az jelenti, hogy a forrásokban sem a tárgyalt időszak helyi keresztény közösségére, a területre irányuló ereklye-áthelyezésre vonatkozóan nincs utalás, az ereklyék eredetének, a mártír kilétének kérdése így megválaszolatlan marad.

Ahogy fentebb rámutattunk, a sírépítményben római kori mártírkultusz nem bizonyítható. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a sírépítményt templommá alakító keresztény közösség a terület használatba vételekor az épületben, vagy a temető területén talált, a korszakban még ismert, írott források hiányában mára az ismeretlenség homályába vesző mártír csontjait helyezte volna az oltár előtt kialakított sírládjába. Ebben az esetben a Karoling-korra keltezhető templomban elhelyezésre kerülő ereklyék eredete, még ha a tisztelettel övezett mártír neve nem is maradt fent, lehet római kori.

Az sírépítményt, nem az ezzel együtt a benne található objektumokat (sír, oltár) az első középkori székesegyház építésekor a templom padlószintjéig, a mai altemplom szintjéig visszabontották, s belső terét eddig a padlószintig feltöltötték. Az ereklyék az első középkori katedrális szentélyének elkészültéig a helyükön maradhattak, de nem zárható ki, hogy az építkezések idejére ideiglenes helyre kerültek, majd Péter király sírjának nyugati végéhez hozzáépített sírládjába kerültek. Bármelyik fent vázolt eshetőséget is fogadjuk el, az ásatási megfigyelések alapján az bizonyosnak tűnik, hogy az első egyhajós középkori székesegyház, majd az ezt követő átépítés során az altemplom középpontját ehhez a sírládához igazították, hiszen az az egyhajós első középkori székesegyház középső része alatt helyezkedett el, majd ennek altemplommá alakítása után pontosan az altemplom közepe alá került.

Az előzőek alapján az épületnek a római kort követően az I. számú Cella Trichorához hasonlóan alakult a sorsa.⁴⁴

1. A népvándorlás kor századaiban használaton kívül volt, természetes módon részlegesen lepusztult.⁴⁵ Ha létezett is ereklye, azt a távozó lakosság feltehetőleg magával vitte.
2. A Karoling-korban az épületet megújították, templomként működött. A *Conversi*oban említett 850. évi templomszentelés *Quinque Basilicae*

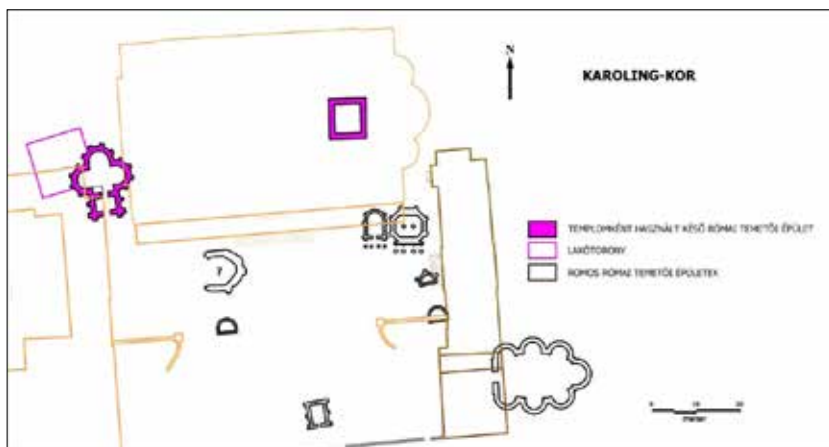
⁴⁴ Az I. számú Cella Trichora kronológiájára l. Tóth 2017. 292–293.

⁴⁵ Az épület belső tereiben és külső környezetében pusztulásréteg nem került elő. Ezt a Karoling-kori használat, illetve a középkori színtalakítás során távolították el.

településen az I. számú Cella Trichora mellett erre az épületre is vonatkozhatott a logika alapján. Ekkor került sor az épület kifestésére is. A keleti fal előtt oltárt alakítottak ki, amely alatt a belső padlószintre épített ereklyesír került. Kérdéses, hogy a római kori szent ereklyék vagy „ide exportált” csontok kerültek a sírládjába? Az épület körül temetőt létesítettek.

3. A 10. században, a Karoling fennhatóság megszűnte után is templomként használták tovább.
4. Mivel ennek az épületnek a helyén emelték az első középkori építésű székesegyházat, továbbá mert a második középkori katedrális közepé alatt helyezkedett el az ereklyesír, feltételezhető, hogy ezt az épületet szentelték fel ideiglenes székesegyháznak 1009-ben. Ha nem is volt püspöki széktemplom, ereklyéket őrző kápolnaként mindenképpen működött az 1009 utáni években is.
5. A római kori földbe süllyesztett épület Péter király katedrálisának építésekor ideiglenesen az épülő templom hajójaként használhatták, a keleti falának a visszabontásával, eszerint a szentély elkészültéig az ereklyék a helyükön maradtak. Nem zárható ki az sem, hogy az épületet már az építkezés megkezdése előtt visszabontották. Ez esetben az ereklyéket ideiglenesen egy másik helyen, talán az I. számú Cella Trichora épületében helyezték el.
6. Az épület belső terét a belső padlószintig feltöltötték a környező területről letermelt természetes talajjal és kőzetmálladékkal. Az épület felmenő falait, a padlószint alatti szintig visszabontották. Eerre Péter király templomának építése előtt, vagy aközben került sor.
7. A félkész(?), de felszentelt templomba eltemették Péter királyt, az ereklyéket temetkezőhelye végében kialakított sírba helyezték, fölé oltárt emeltek.

Összegezve tehát megállapítható, hogy a pécsi Szent Péter-székesegyház eredete nagy valószínűséggel abban a késő római kori ókeresztény temetői épületben testesül meg, amely az altemplom közepé alatt emelkedett, és amelyben egy ismeretlen nevű helyi (?) mártír csontjait helyezték el. A nagyméretű temetői épület esetében annyi állapítható meg bizonyossággal, hogy az eredetileg ma-uzóleumként értelmezhető. Az épületet a Karoling-korban felújították, kifestették és templomként használták tovább, s ekkor létesítették az ereklyesírt. Források hiányában az nem dönthető el, hogy a Karoling-korban ideérkező ereklyék helyi kötődésű mártír, szent földi maradványai voltak-e. Mindazonáltal ehhez a

15. ábra. A Karoling-kori állapotok a székesegyház környezetében (készítette: Tóth Zsolt)

16. ábra. Az altéplom középső része alatt feltárt késő római kori temetői épület a Karoling-korban az oltárral és az alatta lévő ereklyesírral (készítette: Tóth Zsolt)

sírhoz igazították az első egyhajós középkori székesegyházat, majd ezt követően ennek altéplommá való átépítése után a kriptá középet.⁴⁶

⁴⁶ Koszta László fogalmazta meg annak valószínűségét, hogy lényegében egy székesegyházzal kell számolni. Indoklása szerint azért ez a valószínű, mert „az a gyakoribb és általánosabb,

17. ábra. Az ereklyesír és az oltár maradványa (fotó: Tóth Zsolt)

Az első középkori (építésű) székesegyház

A pécsi püspökség 1009-es alapításakor az altemplom középső része alatt a 2019-es feltárás során előkerült, a szent ereklyéket őrző templom szolgálhattott az első katedrálisként. Viszonylag kis mérete miatt azonban nem sokáig

hogy az első templom helyén építették fel az újabb, kibővített székesegyházat. A szabály szerint az alapítás idején kiválasztott helyen – ahol az első épületet felszentelték – lett végleges helye a székesegyháznak, a székesegyház helyének megváltoztatása, a püspökség felszentelt központjának elhagyása pedig komoly előkészítést, egyházi engedélyeztetést kívánt.” További érvként sorolta fel a székesegyház helyének földrajzi fekvését (legmagasabb pont az adott helyen), a terület vízmentesíthettségét a római csatorna által. Az elképzelést egy, az altemplom alatti római kori temetői épülettel látta volna igazolhatónak (Kosztka 2015. 141–142). Tóth Zsolt, az alábbi gondolatokat fogalmazta meg az ókeresztény temető és az első székesegyház kapcsolatáról írt munkájának zárásaként: „Amennyiben a székesegyház alatt volt késő római temetői épület és az legalább egy Cella Trichora méretű, akkor az tekinthető a későbbi székesegyház eredetének. Feltűnő a Cella Trichora I. közelsége, tulajdonképpen fizikai kapcsolata a székesegyházzal. Ha nincs, vagy csak egy kisebb épület van a székesegyház alatt, akkor az valószínűsíthető, hogy a Cella Trichora I. épületében kell az első székesegyházat keresni, amely már a Karoling-korban is templomként funkcionált.” Tóth 2016. 74.

felelhetett meg ennek a szerepnek.⁴⁷ Ennek a helyén kezdődött el egy nagyobb templom (az első középkori eredetű székesegyház) építése, amely megfelelt a középkori templomépítési szabályoknak.⁴⁸ A krónikás hagyomány alapján ez a templom Orseolo Péter királyhoz köthető.

Az első középkori eredetű pécsi székesegyházról a Képes Krónikában azt olvashatjuk, hogy Péter királyt „Pécsett temették el második országlásának harmadik évében, Szent Péter apostol egyházában, melyet ő alapított”.⁴⁹ A krónika szövege Péter szerepére a katedrális létrehozásában az *ipse fundaverat* kifejezést alkalmazza, amely egyértelműen alapítást jelent, így nem lehet egy korábban megkezdett templom befejezéseként értelmezni.⁵⁰ Amint az alábbiakban látni fogjuk ezt a régészeti kutatás is megerősítette. A templom pusztulásáról is a Képes Krónika számol be: „Hirtelen tűzvész támadt és elborította az egész egyházat, mind a palotákat és többi épületeket és mindazt, ami hozzájuk tartozott; a szörnyű tűzvész mindent elemésztett. Mindnyájan megrémültek a lángok hatalmas zúgásától és a szörnyű robajtól, amint a harangok lezuhantak a tornyokról: senki sem tudta, hová legyen.”⁵¹

Orseolo Péter pécsi székesegyházának azonosítása érdekében több lehetőséget is meg kell vizsgálnunk. Henszlmann Imre a 19. század második felében szemtanúként beszámolója alapján tudósított egy régi bazilika romjainak korábbi kialsásról a mai székesegyháztól délre eső Dóm téren.⁵² A közvetett forrásból táplálkozó híradás alapján nem tudhatjuk, hogy informátorai milyen falakat gondoltak bazilikának. A Dóm téren Tóth Zsolt által végzett 2018-as régészeti kutatás a terület középső részén feltárta egy, a 19. század első felében épített nagy lépcső alapozását, és kimutatta, hogy annak helyén egy több periódusú középkori

⁴⁷ A 2019. évi kutatás előtt az I. számú Cella Trichora és a Cella Septichora szerepelt a szakirodalomban az első lehetséges székesegyházként. L. a 11. és 12. jegyzetet.

⁴⁸ L. ehhez a 46. jegyzetet.

⁴⁹ „Sepultus est Quinqueecclesiis, quam ipse fundaverat in honore Beati Petri apostoli anno regni sui secunda vice tercio”. SRH. I. 343.; Geréb László fordítása (Képes Krónika 1964, II, 113.)

⁵⁰ Ennek ellenére nem zárható ki, hogy a krónika csak azért nevezi alapítónak Péter királyt, mert a templomban temették el. Lehet, hogy csak a templomépítés folytatását támogatta, miután a pécsi épülő katedráliszt szánta nyughelyéül. A krónika keletkezésekor már nem biztos, hogy tisztában voltak a Péter király korabeli állapotokkal.

⁵¹ „Totam enim ecclesiam illam et omnia pallacia ceteraque edificia ei appendentia repentina flamma corripuit et universa vastante incendio corruerunt. Accepit autem omnes timor pre nimia concussionem flammaram stridentium et terribili furore campanarum ex turribus ruentium; nec sciebat quisquam quo se diverteret.” SRH. I. 363.; Geréb László fordítása (Képes Krónika 1964, II, 122.)

⁵² HENSZLMANN 1869. 3.

épület állt, aminek jelentős részét a lépcsővel elpusztították. Ennek a középkori épületnek azt első korszaka egy keleten szegmensíves fallal végződő középkori építmény, talán egy kápolna lehetett. A Dóm tér északnyugati negyedében Visy Zsolt 2005-ben talajradaros méréssel egy poligonális alaprajzú, támpilléres épületmaradványt talált, amelyet római sírépítményként azonosított.⁵³ Henszlmann informátorai minden bizonnyal ezen épületek maradványainak bontására emlékeztek, ám ezek közül egyikről sem feltételezhetjük, hogy Péter király székesegyháza lett volna. A Dóm tér nyugati oldalán egy másik jelentős épület falait is ismerjük. 1922-ben Möller István,⁵⁴ majd 2003-ban Kikindai András talált fal-, pillér- és padlómaradványokat.⁵⁵ Ezek alapján korábban valószínűnek tartottuk, hogy itt románkori bazilika állhatott, ami Péter király katedrálisával lehetne azonosítani.⁵⁶ A 2018-as régészeti kutatás során bebizonyosodott, hogy nem templomépületről, hanem egy több periódusú, észak-déli tengelyű, téglalap alaprajzú épületről van szó, amely a székeskáptalan, illetve a püspöki palota épületegyütteséhez tartozhatott, a belső vár nyugati szárnyát alkotta.

Ezek után Péter temploma a legnagyobb valószínűséggel a mai székesegyház helyén keresendő, ahol feltehetően már a 9. század közepétől az ereklyét őrző templomként használt, ókeresztény sírépítmény is állt. A mai székesegyház északkeleti tornyának az altemplomával egybeépült⁵⁷ alapozásában 1922-ben másodlagos felhasználású románkori faragványokat találtak.⁵⁸ Az altemplom középső részén, az altemplomjárószintjét kiegyenlítő agyagréteg alatt egy gödörből szintén román kőfaragványok kerültek elő. Ezek csakis egy olyan középkori épületből származhattak, amit az altemplom építése során bontottak le. Egy ilyen épület maradványai elő is kerültek az altemplom 2019-es ásatása során. A mai öthajós altemplom oszlopsorai alatt kelet-nyugati irányú sávalapozások futnak. A felső templom főhajójának pillérei alatti sávalapok sokkal szélesebbek a többinél. A felső templom, pillérei alatt az altemplomban is vasos, téglalap alaprajzú pillérek vannak, de furcsa módon a felső templom pillérei nem pontosan föléjük épültek, hanem kissé lecsúsznak róluk.⁵⁹ Ennek az lehet a magyarázata, hogy az altemplom pilléreit a sávalapozásokhoz igazodva

⁵³ Visy 2007. 43–44.

⁵⁴ Szőnyi 1927. 182–183.

⁵⁵ Kikindai 2009. 313.

⁵⁶ Buzás 2009. 615–616; Buzás 2016. 81–82.

⁵⁷ Gosztönyi 1939. 208–209.

⁵⁸ Uo. 203.

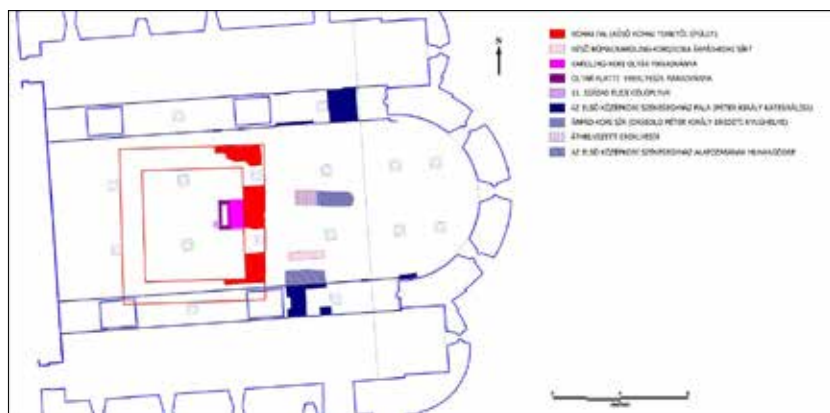
⁵⁹ Gosztönyi 1939, 202.

építették, míg a felső templom tervezésekor már más arányrendszerhez igazodtak és valamivel szélesebb főhajót építettek. A déli pillérsor alatti sávalapozásnál a földbe ástott és öntött fallal kitöltött alapozás felett, de a pillérek és oszlopok alatt még található egy kősortyi rakott kőfal is, nagyméretű kövekből falazott köpennyel és öntött falmaggal. Ennek csak akkor van értelme, ha a fal eredetileg nem sávalapozásnak, hanem tömör falnak épült, és csak utólag bontották vissza a felmenő részét az alsó kősortig, az altemplom tervezett járószint-jéig. Az északi pillérsor alatti fal ugyanabban a magasságban csak öntött alapozás volt, ami arra vall, hogy a templom építésekor a terepszint a természetes hegyoldal észak-déli lejtését követve nem volt teljesen vízszintes, legalább kis mértékben lejtett dél felé, így az északi fal felmenő része valamivel magasabban indult, mint a délié. Ezért az altemplom építésekor, mikor a felszínt teljesen már vízszintesre egyenlítették ki, a korábbi északi fal felmenő részét már teljesen visszabontották, míg a déli fal felmenő részéből egy kősort megmaradt az új padlószint alatt. A kutatás során megvizsgálták az apszis déli indításának alapozását is. Itt is előkerült a mai alatt a 11. század első feléből épült, a jelenleginél kissé szűkebb apszis belső kváder-falsíkja. A kutatást itt nehezítette, hogy az apszis belsejét a jelenlegi padlószint alatt a késő középkorban vagy az újkorban tömör falazattal töltötték ki, ebből egy későgótikus bordatöredék került elő. A 11. századi templom nyugati felére a jelenlegi kutatás nem terjedt ki, így nyugati lezárását nem ismerjük. A megfigyelt részletek arra vallanak, hogy a római sírkamra helyére a 11. században egy egyhajós templom épülhetett, amelynek alaprajza a mai székesegyház szentély-főhajójának felelhetett meg. A templom tájolása és kelet-nyugati tengelyei is kis mértékben (két fokkal), de eltért a római sírkamráétól. A 11. századi templom méretei nagyjából megegyezhettek a Szent István-kori első kalocsai székesegyház méreteivel,⁶⁰ bár nyugati homlokzatának pontos helyét és kialakítását nem ismerjük, az minden bizonnyal a későbbi altemplom nyugati fala alá nyúlik. Feltehetően ez a templom lehetett Péter király katedrálisa, amit az 1064-es tűzvész elpusztított, tehát az uralkodót nagy valószínűséggel ebben temették el.

Negatív eredménnyel zárult az oldalapszisok alatti, altemplomban lévő szögletes „fülkék” Péter király templomához tartozó tornyokként való azonosítása, ugyanis a várakozások ellenére, az altemplom padlószintje alatt nem került sem az északi, sem a déli templomfal előtt a feltételezett templomtornyok visszabontott nyugati fele. A szögletes szentélyzáródásra a 2019. évi

⁶⁰ Tóth-Buzás 2016, 58.

kutatás nem tudott választ adni. A kalocsai párhuzam alapján feltételezett egyhajós templom megléte viszont egyértelműen igazolható lett, Pécs esetében is az általános középkori templomfejlődési folyamat figyelhető meg, amelynek valószínűsíthetőségét már Koszta László korábban megfogalmazta.⁶¹ Egyetlen kisebb bizonytalansági tényező maradt mindössze, amely miatt csak a „valószínűsíthető” kifejezést lehet használni: nem ismert, mi van a székesegyház nyugati fele alatt.⁶²

18. ábra. Az első középkori építésű székesegyház viszonya a késő római temetői épülethez és a későbbi katedrálshoz (készítette: Tóth Zsolt)

⁶¹ L. a 46. jegyzet.

⁶² Elméleti szinten egy olyan gondolatmenet is levezethető, hogy Péter király temploma a székesegyház nyugati fele alatt lehetett. Ez esetben az új, háromhajós templom keleti felének (altemplom/szentély) felszenteléséig tovább működött az 1064-ben leégett templom. Ezt csak akkor bontották vissza, amikor az új templom keleti fele elkészült és azt felszentelték, majd az új épület falaival körbeépítették, majd a meglévőt elbontották. Ezzel az elmélettel a folyamatos templomműködést is egyszerűen lehetne magyarázni: a meglévőtől keletre, tudatosan építik az új templom szentélyét, lényegében megduplázzák a korábbi templom nagyságát. Ezen elméletnek azonban ellentmondanak az altemplom pillérsorai alatt megtalált visszabontott korábbi felmenő falak, amelyek a mai székesegyház altemplománál korábbiak. Elméletileg az sem zárható ki, hogy Péter temploma jóval nagyobb volt az általunk feltételezettnél, és hossza megközelíthette a mai bazilikáét, az altemplomban feltárt része pedig csak a szentélyét képezte. Azonban egy ilyen nagyméretű székesegyház a 11. század közepén példa nélküli lenne a magyar emléktárhelyen.

19. ábra. Az előtérben sírhely (?), mögötte Péter király templomának déli fala
(fotó: Tóth Zsolt)

20. ábra. Péter király templomának déli fala a felmenő fal legszó kősorával
(fotó: Tóth Zsolt)

21. ábra. Péter király sírjának a helye a főapszis előtt (fotó: Tóth Zsolt)

22. ábra. Péter király sírjának kibontott keleti része (fotó: Tóth Zsolt)

Péter király sírja

Az egyhajós templom apszisa előtt, a főhajó tengelyében két sírgödör került elő.⁶³ A keleti, normál méretű sír mögött nyugatra, egy vele egybeépült, kisméretű sír helyezkedett el. Eredetileg mindkettő falazott lehetett, de később teljesen kiürítették őket, sőt a keleti sírnek még a falazatát is teljesen kibontották, majd a kő- és tégladarabokat törmelékként a felszámolt sírok gödrében hagyták. A sír betöltéséből lapjára fektetve előkerült nagyméretű, durván megfaragott lapos kő a két sír közötti elválasztó lehetett mérete alapján. A falazott sírforma Árpád-kori keltezésre vall. A két sír tájolása kismértékben eltér a mai altemplom, és az annak alapfalaiban megőrződött Péter király-féle templom tájolásától és az ókeresztény sírkamráéhoz igazodik, bár azon kívül, a 11. századi templom keleti felében és annak tengelyében készültek. Így a sírok elhelyezkedése és tájolása együttesen arra enged következtetni, hogy még az ókeresztény sírkamrából kialakított kora középkori templomépület bontása előtt, de már a 11. századi templom keleti felének elkészülte után áshatták ki őket, így kétségekívül Péter király korára keltezhető.

A nyugati, kisebbik sír kis mérete arra utal, hogy abba nem temethettek el egy halottat, hanem minden bizonnyal egy máshonnan exhumált sír, vagy sírok csontjait helyezhették el benne. A sír ezért nagyon hasonlít a visegrádi 11. század közepén emelt plébániatemplom főoltára előtt Szőke Mátyás által feltárt hasonló méretű kőládás sírra, amiben feltehetően az eredetileg a visegrádi ispáni vár kápolnájában eltemetett Szent István-kori ispán csontjait helyezték át.⁶⁴ Legjobb analógiája azonban a tuscaniai dóm 11. század második felében épült kriptájában található 1 méter átmérőjű ereklyesír, amiben Secundianus, Marcellinus és Verianus ókeresztény mártírok csontjait helyezték el, amelyeket már a 7. század óta a románkori bazilika elődjében őriztek. A tuscaniai ereklyesír a csarnokkripta tengelyében, az apszis előtt helyezkedik el, és tőle nyugatra, a kripta nyugati falának közepén is egy románkori oltár áll, amelyet 1120–1130 körülre datált, szentek medallionokba foglalt büszteit ábrázoló freskók díszítenek. Feltehetően ez az oltár tartozhatott az ereklyesírhoz ugyanis az apszisban lévő oltár mögött egy másik ereklyesír is van.⁶⁵ A pécsi sírgödör

⁶³ Bertók Gábor a sírok helyén a radarfelmérés alapján már régészeti objektumot tudott kimutatni. Az ott jelentkező anomáliát egy kelet – nyugat irányú falként tudta értelmezni. Csak a régészeti feltárás tudta kimutatni, hogy nem épített falról van szó, hanem köves-téglás betöltésről.

⁶⁴ Buzás et alii 2017. 224.

⁶⁵ KLEIN 2011, 212–215, 46.5. kép

elhelyezkedése a Péter-féle templom kórusának nyugati részén, az ókeresztény eredetű régi templom oltárától mindössze három méterre keletre, arra vall, hogy e sírba valószínűleg a régi templom oltára alatt őrzött ereklye-csontokat temethették el. Közvetlenül az ereklyesír mögött, azzal lényegében egybeépítve került elő a másik, normál méretű sírgödör, ami így vele egykorúnak tekinthető. Ez a Péter király által épített székesegyház legrangosabb, az alapítónak fenntartott helyét foglalja el.⁶⁶ Így joggal feltételezhetjük róla, hogy magának Péter királynak a sírja volt.⁶⁷

23. ábra. A kibontott királlysír és ereklyesír (fotó: Tóth Zsolt)

⁶⁶ Hasonló szituációban, a főoltár előtt került elő az első kalocsai székesegyházban Asztriknak, a székesegyházat építő első kalocsai érseknek is a sírja (FOERK 1911; FOERK 1915, 41–49; Buzás 2014).

⁶⁷ Elméleti szinten felvethető, hogy a sírhelyek az altemplomhoz, azaz a négytornyú katedrálishoz is kapcsolható lenne. Ez esetben a nagyobbik sír leginkább Mór püspökhöz lenne köthető, a kisméretű sírban pedig Péter király áthelyezett csontjait kellene feltételeznünk. Ez az elgondolás maga után vonná, hogy Péter király temploma nem a későbbi altemplom helyén lett volna. Csontjainak áthelyezését ez esetben az új székesegyház felszentelése és ezzel párhuzamosan templomának lebontása indokolná. Egy ilyen hipotézisnek azonban ellent mond a sírok és az építkezések relatív kronológiája: a sírokat még a római sírkamra tájolásához igazították, amit viszont már az altemplom helyén talált korábbi, egyhajós templom felépítésekor elbontottak, majd ezt az egyhajós templomot a ma is álló altemplom építésekor bontották le, mikor a római sírkamrának már nem voltak látható nyomai.

24. ábra. Az ereklyesír maradványa (fotó: Tóth Zsolt)

Már a sírok elkészülte után fejezhatték be a 11. századi székesegyház nyugati felét, aminek az érdekében elbontották a római sírépítményből kialakított régi templomot, belső terét pedig feltöltötték a templom padlószintjéig a környező területről a terepszint alakítás során letermelt földdel.

A második középkori székesegyház altemploma

Az 1064-es tűzvész után kezdődött meg a jelenlegi, harmadik katedrális építése. Az új templom kriptájának a nyugati oldalához, az épülőfélben lévő katedrális középpontjában egy sírkamra is kapcsolódott.⁶⁸ E sírkamra legközelebbi analógiája a feldebrői bencés apátsági templomnak, szintén kriptából nyíló sírkamrája,⁶⁹ amelyet minden bizonnyal Péter kortársa, Aba Sámuel király (1041–1044) sírja fölé építettek fel az 1050-es években. Sámuel királyt Feldebrőn a jelek szerint helyi tiszteletben részesítettek: a sír mellett oltárt állítottak és a zárando-

⁶⁸ BOROS 2002. 17–19.

⁶⁹ TÓTH 1987. 103–105.

kok számára a templomból betekintő ablakokat alakítottak ki, amelyekhez egy külön lépcső vezetett le, a kriptá felé pedig a sírkamra terét két nagy árkádvíval megnyitották.⁷⁰ Bár a sírkamra elhelyezkedése Pécssett is a feldebrőire emlékeztet, ám itt nincs nyoma a sírkamra körül a feldebrőihez hasonló szentkultusz-nak, ami arra utal, hogy a sírkamrában eltemetett személy nagy tiszteletben állt ugyan, de nem tekintették szentnek. A pécsihez hasonló sírkamrát ismerünk Fulda-Neuenberg Szent András kolostortemplomában is. Itt a főapszis alatt épült négypilléres csarnokkriptá nyugati oldalához csatlakozik a kolostor alapítójának, az 1039-ben elhunyt Richard, fuldai apátnak téglalap alaprajzú sírkamrája.⁷¹ Pécssett a kriptá építése során kiürítették és szétbontották Péter királynak a 11. századi székesegyház apszisa előtt lévő sírját. A sír kiürítését az indokolhatta, hogy a templomalapító király csontjait áthelyezhették az új altemplom sírkamrájába.⁷² Lehetséges továbbá az is, hogy ide temették el a harmadik székesegyház építését megkezdő, és a 12. században helyi tiszteletben részesített Mór püspököt is.⁷³ A sírkamra jelentőségét mutatja, hogy fölé állították a 12. században a dúsan díszített Szent Kereszt-oltárt.⁷⁴ A sírkamrát az 1710-es évek első felében lépcsőlejárattá alakították, így annak eredeti funkciója feledésbe merült.⁷⁵ A 18–19. században Péter király sírhelyét a templom felől már a késő középkorban lefalazott, így csak a kriptából megközelíthető déli kriptalejáróban vélték felfedezni. Ezt az elképzelést azonban először Koller József,⁷⁶ majd Henszlmann Imre is cáfolta, kimutatva, hogy csupán egy díszes románkori lépcsőházról van szó.⁷⁷ A székesegyház 1882–1891 között lezajlott átépítése idején a kriptá barokk lépcsőházát újra sírkamrává változtatták, és 1896-ban ide temették el az építető Dulánszky Nándor püspököt.⁷⁸ A középkori sírkamrában eredetileg eltemetett csontok sorsáról nincs tudomásunk. Lehetséges, hogy ezeket már a 18. században, vagy a 19. század végén szétdúlták, ám az sem zárható, ki, hogy ma is eredeti helyükön vannak, Dulánszky Nándor koporsója alatt.

⁷⁰ BUZÁS 2010. 559–567.

⁷¹ KENNER 2006. 300–301.

⁷² BUZÁS – KOVÁCS 2019, 80–89.

⁷³ KOSZTA 2009b. 62.; SÜMEGI 2009. 518.

⁷⁴ TÓTH 1987. 101–108.; BUZÁS 2009. 628–629.

⁷⁵ BOROS 1985, 19.

⁷⁶ KOLLER 1782, 127–128.

⁷⁷ HENSZLMANN 1869, 12.

⁷⁸ BOROS 2002, 18.

27. ábra. A már korábban visszabontott római épület keleti falát átvágó sávalap az altemplom középső hajójában (fotó: Tóth Zsolt)

28. ábra. Rétegződés az altemplom közepén (fotó: Tóth Zsolt)

29. ábra. Felszín kiegyenlítő agyagréteg az altemplom középső részén (fotó: Tóth Zsolt)

30. ábra. A középkori belső felszínburkolat maradványa (fotó: Tóth Zsolt)

31. ábra. Román kőfaragványok töredékei egy gödörben az altemplom középső részén a padlózat alatt (fotó: Tóth Zsolt)

32. ábra. A középkori oszloplábazat és arra ráépítve az újkori (fotó: Tóth Zsolt)

*A középkori ereklyekultusz az altemplomban*⁷⁹

A monumentális románkori altemplomok építése a legtöbb esetben az ereklyekultusszal állt összefüggésben.⁸⁰ A harmadik pécsi székesegyház hatalmas, a magyarországi emlékanyagban egyedülálló, elsősorban itáliai mintaképeket követő kriptája arra enged következtetni, hogy felépítése idején, a 11. század végén és a 12. században különös jelentőséget kaphatott Pécssett is az ereklyekultusz. A pécsi bazilika teljes szélességében, a kórus és a szentély alatti teret elfoglaló öthajós kriptá lejáratai a templom két mellékhajójából nyíltak és a 12. század második felében egészen egyedülálló gazdagságú szobrászati díszít kaptak.⁸¹ A nagy méret és a lejárók pazar díszítettsége csak azzal magyarázható, ha a kriptát zarándokok fogadására alakították ki. A pécsi kriptá egyik sajátossága, hogy egy nyílást alakítottak ki a boltozatán, a középső szakaszban. Valószínűleg eredetileg ezt a szakaszt egyáltalán nem boltozták be, amikor pedig később mégis megépült ide a többi szakaszétól eltérő keresztboltozat,⁸² akkor annak záróköve helyén egy kerek nyílást hagytak, amit csak a 19. századi átépítés idején falaztak be.⁸³ Hasonló, a kriptaboltozatokon kialakított nyílások több románkori templomból ismertek: a svájci Amsoldingen St. Mauritius 11. századi templomának kriptájában és az essen münster Ottó-kori kriptájában,⁸⁴ továbbá Itáliában Ivrea,⁸⁵ Ravenna,⁸⁶ és Trani⁸⁷ székesegyházainak kriptáiban is. E nyílások minden esetben – így minden bizonnyal Pécssett is – arra szolgáltak, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsenek a templom felső szentélye és a kriptában őrzött ereklyék között. Pécssett ezek a relikviák nagy valószínűséggel az ókeresztény sírkamrából származó, majd Péter templomában az

⁷⁹ Az alábbi fejezet Buzás Gergely munkája. Az itt megfogalmazott hipotézisek több ponton eltérnek a tanulmány előző részében, a Neményi Réka által az ereklyekultuszról írt fejezetében szereplő véleményektől.

⁸⁰ A 11–12. századi csarnokkripták funkciójáról itáliai példák alapján: KLEIN 2011.

⁸¹ TÓTH 1994. 127–130.

⁸² A kriptá többi keresztboltozata úgynevezett római keresztboltozat, amelyet két félköríves dongaboltozat összemetsződéseiből lehet kiszerkeszteni, ezért átlós ívei elliptikusak, míg a szakasz felett emelt záradéku, úgynevezett román keresztboltozat épült, amelynek átlós ívei is félkörívek. A boltozatok eltérését és a kerek nyílást a 19. század végi átépítés előtt készült felmérési rajzi is rögzíti. GOSZTONYI 1939. 235. 19. rajz.

⁸³ BOROS 2002. 19.; BUZÁS 2009. 625–626.

⁸⁴ STEVENS 2003. 122.

⁸⁵ KLEIN 2011. 143–146, 21.1–2. képek

⁸⁶ KLEIN 2011. 171–174, 34.1. kép

⁸⁷ KLEIN 2011. 203–208, 44.5. kép

ereklyesírba helyezett csontok lehettek. Az ereklyéknek a sírból való kiemelése és az oltáron, vagy az oltár mögött történő elhelyezése a 11. század végétől vált szokássá.⁸⁸ Az ereklyék translációja Pécsen is megtörtént, ugyanis a 11. századi ereklyesírt később szétbontották. Ám ez nem egészen úgy történt, mint a királysír esetében: két fala lényegében épségben maradt. Amennyiben az ereklyesír megszüntetésére még az Árpád-korban sor került, úgy a kriptát egyik oltárára helyezhették át a szentek csontjait. A krypta közepén lévő nyílás azt sugallná, hogy ott, a római sírkamra felett épülhetett egy új ereklyeoltár, ám ennek régészeti nyomai, alapozásai nem kerültek elő, valamint az analógiák is azt mutatják, hogy a krypta boltozatán hagyott nyílásokat nem feltétlenül pontosan az ereklyék altemplomi helye felett alakították ki. A nyílás helyét inkább az határozta meg, hogy ez volt az altemplom illetve a székesegyház 12. századi kórusának középpontja, ami természetesen egybeesett a római sírkamra helyével, hiszen ez a pont volt már a sírkamra helyére épült 11. századi templom középpontja is. Általánosabban elterjedt megoldás volt, hogy a kriptában őrzött ereklyéket úgy helyezték el, hogy a templom szentélyének a krypta felett álló főoltára éppen az ereklyék fölé kerüljön.⁸⁹ Bár a pécsi székesegyház románkori főoltárának a pontos helyét nem ismerjük, de ennek a követelménynek éppúgy megfeleltethető a 11. századi ereklyesír helye is, mint a krypta apszisában álló oltár. Mindezek fényében a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem dönthető el, hogy 11. századi ereklyesírt megszüntették-e már a 12. század folyamán, és a relikviákat már ekkor oltárra emelték, vagy erre csak a késő középkorban került sor.

Az építészeti emlékek és régészeti leletek egyértelműen arra utalnak, hogy a középkori pécsi székesegyházak életében fontos szerepet töltöttek be az ókeresztény kor óta ezen a helyen őrzött ereklyék, így logikus lenne, hogy ezeknek az írott forrásokban is valamilyen nyoma maradjon. A ránk maradt dokumentumokból a középkori pécsi székesegyház 27 oltára, és öt kápolnája ismert, ám közülük sajnos egyikről sem említik, hogy a székesegyház kriptájában állt volna. Az oltárok és kápolnák többsége általánosan elterjedt titulusokat visel, közöttük mindössze két ritka védőszent szerepel: Szent Dániel és Szent Illés, de mivel ők is közsímtartók próféták, aligha valószínű, hogy tiszteletük kapcsolatba hozható lenne a katedrális ókeresztény-kor óta áthagyomá-

⁸⁸ A legkorábbi ismert magyarországi példa erre a szentté avatott István király ereklyéinek székesfehérvári sírjából való kiemelése és egy oltár mögött, a felszínre állított díszes szarkófágba helyezése 1083-ban (Buzás-Kovács 2019. 44–47, 50–51.). Hasonló translációkról Angliában: Crook 2016. 131–169.

⁸⁹ Klein 2011. 29–34.

nyozódó ereklyekultuszával.⁹⁰ Van azonban egy nyom, ami esetleg lehetőséget kínálhat e helyi kultusz azonosítására, még ha egyértelmű bizonyítékunk valószínűleg soha sem lesz e kérdés végleges eldöntésére. Az 5. század közepén keletkezett *Martyrologium Hieronymianum echternachi* kéziratban szerepel a következő bejegyzés: „*et in castel aioviae capri mauri et capti diaconi usandi priani*”, ugyanez a berni kéziratban kissé eltérő módon jelenik meg: „*et castello aioviae in capria Maurii et capti diaconi husandi priani*”. A *Castel Aiovia* helynév Ioviával azonosítható.⁹¹ Két Iovia nevű település is létezett Pannoniában a kései császárkorban. Az egyik *Pannonia Primaban*, a mai Ludbreg városa helyén, a másik egy jelentős, erődített 3. századi város *Valeria* provincia területén,⁹² amelynek maradványait a tolna megyei Dalmandhoz tartozó Felsőleperd puszta közelében azonosította Bertók Gábor.⁹³ A valériai 3. századi város 4. századi utóda egy, a magyar kutatás által belső erődnek nevezett erődített település volt, amelyet tőle 8 km-re, Alsóhetény határában Tóth Endre tárt fel. Több jel is arra utal, hogy a *Martyrologium Hieronymianum* idézett helye a valériai Ioviára utal. Egyrészt a ioviai mártírok közül kettőt is diakónusnak nevez, márpedig ez városi környezetre vall, és ez a 3–4 század fordulóján ez csak a *Valeria* tartomány területén lévő Ioviára illik rá, a *Pannonia Prima* tartományban található Ioviát csak jóval később, 333 körül nevezi majd egy forrás *civitas*-nak. Másrészt az 5. századi *Martyrologium Castellum*-nak nevezi a vértanúság helyszínét, ami megfelel a 4–5. századi valériai Iovia belső erőd mivoltának, míg ilyen katonai szerep a *Pannonia Prima* tartományban lévő Iovia esetében nem igazolható. Végül, de nem utolsósorban a *Martyrologium*-ban Iovia településsel kapcsolatban szereplő „*capri*”, illetve „*in capria*” megjelölés esetében meggondolandó, hogy nem a *carpi*, illetve *in carpia* rontott változatáról van-e szó, amelyet valamelyik másoló torzított el a számára már ismeretlen karp nép nevéből, a közismert itáliai város, Capua (*Capria*) latin nevére. Aurelianus császár a 3. század utolsó harmadában Valeriába telepítette be a carpokat,⁹⁴ így az ő földjükre való utalás egyértelművé tenné, hogy Maurus és társai mártírságának helyszíne *Valeria* provincia Iovia települése lehetett. Tóth Endre Ioviában, a 4. századi belső erőd mellett feltárt egy 4. század első felére keltezett hamvasztásos temetőt, amit a karpokhoz kötött.⁹⁵ E te-

⁹⁰ K. NÉMETH-SZEKERÉNYI-FEDES 2009. CC-CCI. és FEDES 2016. 117.

⁹¹ NAGY 2012. 27.

⁹² TÓTH 2009. 119–137.

⁹³ BERTÓK 2000.

⁹⁴ TÓTH 2009. 100–102.

⁹⁵ Uo. 95–98.

mető területén egy 4. század közepére, második felére keltezhető igen jelentős mauzóleum is előkerült.⁹⁶ Ennek központi, hatszögű épületrésze egy ereklyét őrző *martyrium* lehetett,⁹⁷ amelynek előcsarnokában és átriumában több előkelő személy is temetkezett, a közelében pedig több sírépítmény is épült. A település felhagyásakor, az 5. század első harmadában, a *martyriumban* őrzött ereklyét és egyes sírokat a város lakói magukkal vihették, ugyanis Tóth Endre megfigyelte, hogy az előcsarnokban lévő egyik sírból a csontokat gondosan kiemelték, majd a sír fedőtéglaíát visszahelyezték. Ám nincs rá nyom, hogy az ereklyék eljutottak volna Itáliába, mivel ott nem mutatható ki a ioviai mártírok tisztelete.⁹⁸ Így elképzelhető, hogy a ioviai Maurus és mártírtársai (Captus, Usandus és [Cy]prianus) ereklyéit csak a közeli Sopianaeba vitték át és elhelyezték egy mauzóleumban az ókeresztény temetőben, hiszen itt tovább kimutatható a római város továbbélése mint Ioviában.⁹⁹ Itt megőrződhetett a tiszteletük, majd a középkorban összeolvadhatott az egyiptomi *legioban* szolgáló katona, Szent Mauritius és mártírtársainak jóval szélesebb körben elterjedt kultuszával, hiszen a *Maurus* és a *Mauritius* név tulajdonképpen azonos, ráadásul mindkettőjüket mártírtársaikkal együtt tisztelték, így könnyű volt őket összetéveszteni.¹⁰⁰ Egy ilyen kora középkori magyarországi kultusz léte magyarázhatná Mór (*Maurus*) pécsi püspök – korábban pannonhalmi bencés szerzetes – névválasztását, sőt talán a bakonybéli apátság Szent István-kori Szent Móric (Mauritius) titulusát is. 1428-ban Albeni Henrik pécsi püspök Szent Móric (Mauritius) és vértanútársai tiszteletére kápolnát alapított Pécsen a székesegyház közelében. Az alapítást jóváhagyó pápai engedélyben ugyan nincs szó arról, hogy honnan származtak a kápolna alapításához szükséges ereklyék,¹⁰¹ ám ha fenti hipotéziseink helyesek, akkor a kápolnaalapítás a korábban a székesegyház altemplomában őrzött ókeresztény ereklyék méltóbb helyének biztosítását szolgálhatta az ekkor már csak temetőként használt kriptá helyett. Henrik püspök Szent Móric kápolnája, valószínűleg a székesegyház északi oldalkapuja előtt épült, és átépítve ma is álló gótikus kápolnával azonosítható, ugyanis az alapító főpap sírkövét a 19. századig eb-

⁹⁶ Uo. 54–57.

⁹⁷ MAGYAR 2012. 136.

⁹⁸ HUDÁK 2013. 112.

⁹⁹ GÁTI-KOVALICZKY-NAGY-TÓTH 2013. 60–61.

¹⁰⁰ A ioviai mártírok nevét talán az ereklyét őrző szarkofág felirata örökölhette meg, esetleg rövidített formában, ami könnyen vezethetett a két hasonló név összekeveréséhez.

¹⁰¹ LUKCSICS 1931. 977., 986., 992. sz.

ben a kápolnában őrizték.¹⁰² Amennyiben feltételezéseink helyesek, akkor a ioviai mártírok őkeresztény kultusza Pécsen egészen a 16. századi török hódításig fennmaradhatott. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy Sopianae őkeresztény leletegyüttese jelentős helyi keresztény közösségre utal, amely a helyi püspökség meglétének következtetését vonja maga után. Mivel Sopianae keresztény közösségére vonatkozólag nem áll rendelkezésre semmilyen írott forrásanyag, nem zárható ki, de nem is bizonyítható, hogy esetleg nem-e egy helyi, ismeretlen nevű vértanú tisztelete öröklődött át a középkorba.

A második középkori székesegyház attemploma – „temető”

A templomok kriptáiban őrzött ereklyék miatt ezek népszerű temetkezőhelyekké váltak, hiszen az ide temetkezők az ereklyék által képviselt szentek pártfogására számítottak haláluk után. Pécsen a krypta mellékhajóiban és nyugati felében előkerült nagyszámú sír ennek a szokásnak a bizonyítéka.¹⁰³ A többi középkori magyar székesegyházhoz képest feltűnő, hogy Pécsen a katedrális körül nem került elő olyan sűrű, több rétegű középkori temető, mint amilyet pl. Egerben¹⁰⁴ vagy Kalocsán¹⁰⁵ feltártak. Ennek egyik fontos oka lehetett, hogy a nagyméretű attemplom szolgált a székesegyház temetőjéül.¹⁰⁶

¹⁰² Buzás 2016. 96. Itt még a székesegyháztól délre, Kikindai András és Fedeles Tamás által, egy talajradar felmérés alapján feltételezett gótikus kápolnát (KIKINDAI–FEDELES 2006) véltem azonosítani a Szent Móric kápolnával, ám Tóth Zsolt 2018-as feltárása e gótikus kápolna létét nem igazolta.

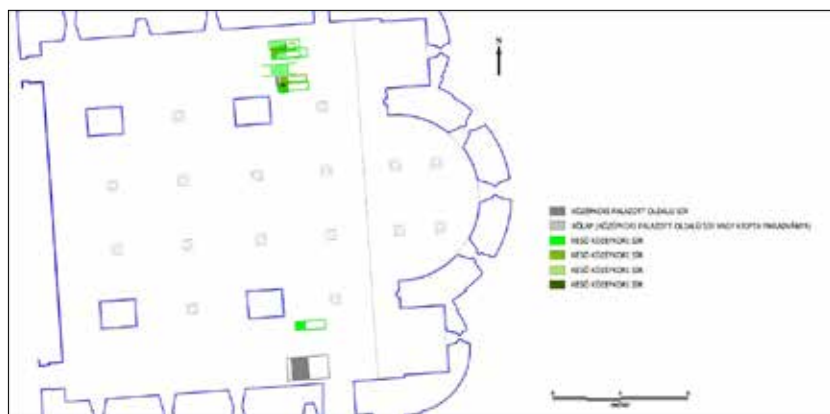
¹⁰³ Különös, hogy a krypta főapszisa előtti térségben, az ereklyesír körzetében, illetve a római sírkamra területén mindössze egyetlen késő középkori sír került elő, de lehetséges, hogy az is az újkorra keltezhető. Ez arra utal, hogy a késő középkorban a krypta középső része valamilyen liturgikus szerepet játszott, talán el is lehetett kerítve, ami akadályozhatta a temetkezéseket ezen a területen.

¹⁰⁴ KOZÁK 1979; KOZÁK 1981.

¹⁰⁵ A kalocsai székesegyház körüli temetőt egy részletét elsőként Henszlmann Imre tárta fel 1869-ben (HENSZLMANN 1873; KÖHEGYI–KOZÁK 1975), majd 2003/2004-ben folyt itt leletmentés (<https://www.viskikarolymuzeum.hu/regeszeti-gyujtemeny/gyujtemenyek/regeszeti-gyujtemeny/foszekesegyhaz-kalocsa>). Ez, valamint a 2014 után folytatott újabb feltárások eredményei közzétehenek.

¹⁰⁶ Ezek alapján fel lehet vetni azt a lehetőséget, hogy az attemplomban állhatott az 1370-ben említett holtak oltára *altare mortuorum* (K. NÉMETH – SZEBERÉNYI – FEDELES 2009, CC.). A holtak oltára megnevezés nyilvánvalóan nem oltártitulus – nem példanélküli a korszakban –, csak az oltárnak a temetőben való elhelyezkedésére utal, így azt gondolhatjuk, hogy az attemplomban álló valamelyik oltár, akár az ereklyeoltár is lehetett. 1412-ben és 1415-ben említették az oltár papját *presbiter mortuorum* (TÍMÁR 2001. 80.), majd 1419-től a holtak kápolnáját *capella mortuorum* (KOLLER 1796. 317.) amely így talán az attemplommal lehetne azonosítható.

A 13. századtól egyre ritkábbá vált a nagyméretű csarnokkripták építése a templomok alatt. Ennek oka, hogy egyre fontosabb lett az ereklyék láthatósága, sőt érinthetősége, ezért a sötét, föld alatti kripták helyett a templomok földfelszín felett álló oltáira helyezték azokat, vagy külön ereklyekápolnákat emeltek számukra. Maguk a régi kripták ebben az időben elsősorban temetkezőhelyként funkcionáltak tovább. Ezt az átalakulást a pécsi székesegyház románkori altemplomában is megfigyelhetjük. Még a késő középkorban – legkésőbb Ernuszt Zsigmond püspök 1500 körüli építkezései során – elfalazták a templomból levezető altemplomi lejárókat, és helyettük a déli oldalon egy kívülről nyíló új ajtót vágtak, amelyről belső lépcső vezetett le a kriptába.¹⁰⁷ Erre az átalakításra csak akkor nyílhathott mód, amikor a kriptában már nem őriztek a hívek és zarándokok fokozott érdeklődésre számot tartó ereklyét. Ekkorra már bizonyosan megtörtént az ereklyesír szétbontása és az ereklyét translációja egy új helyre, immár a kriptán kívül.

33. ábra. Késő középkori temetkezések a 2019. évi feltárási területen
(készítette: Tóth Zsolt)

¹⁰⁷ Buzás 2016. 98.

34. ábra. Késő középkori temetkezések az altemplom északi fala mellett
(készítette: Tóth Zsolt)

35. ábra. A főapszis déli sarkánál nyitott szelvény (készítette: Tóth Zsolt)

A második középkori székesegyház altemploma – Újkor

A török hódoltság időszakát lezáró 1686. évi ostrom során a püspökvár többi épületéhez hasonlóan a székesegyház is károsodásokat szenvedett. Ez jól látható azon a tollrajzon, amely a püspökvárat a visszafoglalás állapotában ábrázolja délkeleti nézetből. Írott forrásból tudjuk, hogy a felszabadítás után a császári csapatok kifosztották a székesegyházat, minden értékes, mozdítható dolgot elvittek, a kriptákat kifosztották. A székesegyháznak a barokk újjáépítés során elnyert külseje jól dokumentált, a belső térre vonatkozóan viszont nincsenek adataink. A Pollak Mihály féle átépítés (1807–1827) csak az épület külső megjelenését érintette, a nyugati és a déli homlokzat vált neogótikus megjelenésűvé. A román katedrális az 1882–1891 között véghezvitt átépítése mind a külső, mind a belső teret jelentősen érintette, ekkor nyerte el a templom a mai napig meglévő neoromán kinézetét. A nagymérvű felújítás alatt a templom szerkezete nem változott meg.¹⁰⁸

A 2019. évi régészeti kutatás alapján az alábbi adatokat nyertük az altemplom török hódoltság kor utáni történetét illetően. A négy középső oszlop közébe egy kelet-nyugati tájolású, 1,89 méter hosszú és 0,62 méter széles sírt ástak be. A temetkezés létesítése előtt már bolygatták a középkori padlószintet, a sír egy sekélyebb gödröt vágott át. Koporsós temetkezés lehetett a sírban talált vasszegek alapján, a csontváz egy része és a koponya bolygatott állapotban került elő a laza, kavicsos betöltéséből. Érdekes módon ördögsgesz (sulyom) is napvilágot látott a betöltésből a hódoltság kori kerámiadarabok mellett. Felül a sírt egyenetlen vastagságú mészsréteggel zárták le. A talált leletek alapján a sírt valamikor 1686 után létesítették, így a 17. század végére – 18. század közepére keltezhető. Az ide temetkező személy tisztában volt az altemplom közepének kiemelkedő spirituális jelentőségével, viszont az eltemetés módja alapján nem feltételezhető, hogy egy egyházi méltóság lehetett. Talán a visszafoglalás utáni „zavaros” időben gondolta valaki úgy, hogy kihasználja a lehetőséget. A püspökség visszaköltözése után az ilyesfajta temetkezés már nem képzelhető el. Mivel több hasonló sír nem került elő, ez egy egyedi esetnek tekinthető.

A bolygatás egy 1 méter hosszú téglafalnak a sír déli szélébe való beleépítéséből származik. Az újkori téglák a címer alapján a püspöki téglavetőből származtak. Másodlagosan felhasználtak, felületükön részlegesen a korábbi

¹⁰⁸ A négytornyú, háromhajós román katedrális alaprajzában annyi változás történt, hogy az északi és déli toronypár közti területek az oldalhajók külső oldalának nekiépített kápolnákkal és sekrestyével egészült ki, amely a 19. században fejeződött be. A 19. század végi átépítés ennek a kész formának adott egységes arculatot.

36. ábra. A sír déli oldalába beleépített száraz falazás, előtte egy 1882-1891 között létesített szonda (fotó: Tóth Zsolt)

37. ábra. Az altemplom középebe ástott koporsós temetkezés sírgödre az átvágott gödörrel, balra egy 1882-1891 között létesített szonda (fotó: Tóth Zsolt)

38. ábra. Vésésnyomok a korábbi újkori padlózat (1763) habarcs ágyzatának a felszínében (fotó: Tóth Zsolt)

39. ábra. Az 1882–1891. évi átépítés során létesített szondák az altemplom korábbi újkori burkolatának felszínében (fotó: Tóth Zsolt)

falazásból származó habarcsnyomokat figyeltünk meg. A sírba kötőanyag nélkül kerültek a téglák egy sor széles és hét sor magas száraz falazást képezve. A téglasorok funkciója nem értelmezhető. A sír helyén a padlózat egy idő után a koporsó korhadása miatt besüppedhetett, de ezt egyszerűbb lett volna feltöltéssel korrigálni, mint ezzel a kvázi „téglafallal”.

40. ábra. A jelenlegi, agyagba rakott burkolat felszedés közben (fotó: Tóth Zsolt)

41. ábra. A 2019. évi feltárás újkori objektumai az altemplomban (készítette: Tóth Zsolt)

1712/13-ban a padlóburkolat javításra került sor, 1763-ban pedig új padlózatot alakítottak ki az altemplomban.¹⁰⁹ A munkálat első lépéseként felszedték a középkori felszíni burkolatot. Ebből mindössze csak egy kis foltnyi került elő a feltáráson a visszabontott római épület északi falának roncsolt déli széle felett, máshol azonban teljesen hiányzott. A járószint habarcs ágyazata maradt meg. Ennek felszínén vésésnyomok voltak megfigyelhetők. A feltehetőleg kőlapokból álló felszínburkolatot az 1882–1891 közötti felújítás során távolították el. A habarcsrétegre került az új, a mai napig meglévő burkolat, amelyet agyagos keverékű ágyazatba raktak le. Mindez azt is jelenti, hogy az altemplom belső járószintje megemelkedett. Ennek a következménye, hogy az altemplom oszlopai új lábazatot kaptak, amelyeket a korábbi középkori lábazatokra helyeztek rá.¹¹⁰ Valószínűleg a komoly teherhordó funkció miatt a négy pillérhez viszont nem nyúltak hozzá, lábazatuk továbbra is maradt a középkori állapotban. A déli pillérek lábazata gyakorlatilag teljesen a padlószint alá került, az északi pillérek lábazata 0,16 méterrel van a jelenlegi belső járószint felett.

A megnyitott kutatási területen 17 olyan gödör került elő, amelyek áttörik a 18. századi habarcsos járószint aljzatát. Ezeket a padlózat burkolólapjainak a felszedése után ásták, azaz az 1882–1891. évi templomfelújító munkálatokhoz köthetők. Egy kivételével négyzet vagy téglalap alaprajzú, kisméretű gödörök 0,5 méter körüli szélességgel és 1 méter körüli maximális hosszúsággal. Egy gödör nagyobb, „L” alaprajzú. A „szondák” létesítésének célja elsődlegesen a sávalapok kutatása volt, a 17 gödörből 11 a sávalapok szélének vonalába esik. Az altemplom közepére ásott gödörrel az ereklyesírt keresték.¹¹¹ Az előbbtől keletre, szintén a kelet-nyugati tengely vonalában talált szondával vélhetően Péter király sírja után kutattak. Ezt majdnem meg is találták, hiszen közvetlenül a sírgödör nyugati végénél volt a gödör keleti széle. A maradék négy gödör kiásásának célja ismeretlen, talán ezekkel is a királysírt keresték.

¹⁰⁹ Boros 2002. 13.

¹¹⁰ Ez azt jelenti, hogy szakaszosan elbontották az összes középkori oszlopot, az új lábazatokra új oszloptörzs és valószínűleg új fejezet készült.

¹¹¹ Az 1882–1891. évi templomfelújítási munkálatokig az altemplom közepe felett a boltozaton egy kör alaprajzú nyílás volt, amely a spirituális összeköttetést volt hivatva biztosítani az ereklyesír és a fenti szentély között.

Összefoglalás

A 2019. évi tervásatás választ adott valamennyi előzetesen megfogalmazott kutatási kérdésre:

- Az attemplom közepe alatt előkerült, a Bertók Gábor talajradar felmérése által feltételezhető késő római kori temetői épület. Alaprajza viszont részben más, mint, ahogy a radarkép mutatta: nincs keleti apszisa, négyszögletes alaprajzú.
- Az attemplom középső három hajójának a helyén volt az első középkori építésű székesegyház (Péter király nyughelye). Az attemplom északi és a déli pillérsora alatti sávalap a templom visszabontott északi illetve déli falának a maradványa.
- A krónikás hagyományt igazolva, előkerült Péter király sírja a templomának szentélye előtt (főhajó keleti vége). Az üres sír alternatív megoldásként Szent Mór eredeti nyughelyeként is értelmezhető.
- Nem nyert igazolást, hogy a négytornyú katedrális attemplomának négyszögletes fülkéi a templom oldalapsziszai alatt, a Péter király templomához tartozó tornyok keleti felére épültek rá, a feltételezett tornyok nyugati fele ugyanis nem került elő az attemplom padlószintje alatt.

A 2019. évi kutatás alapján bizonyítottá vált, az a feltételezés, hogy az attemplom közepe alatt egy ereklyesír van. Annyi bizonyosan megállapítható lett, hogy az attemplom közepén lévő római épület keleti fala előtt a belső padlószintre épített sírláda és oltár együttes nem a római épület első periódusához tartozik, az épület átépítésekor alakították ki. Erre az első középkori székesegyház építése előtt kerülhetett csak sor. Logikusan adódik a következtetés, hogy ez a Karoling-korban történt meg, amikor templommá alakították az egykori temetkezőhelyet.

Az ereklyesír megléte a sírláda kis méretéből adódóan bizonyított. Nincs arra vonatkozóan írott forrás, hogy kinek az ereklyéit rejtette az oltár alatti sírláda, így ezzel kapcsolatban többféle magyarázat is megfogalmazható. A forráshiány megengedi, hogy akár a római időszakból, akár a Karoling-korból eredeztessük és az sem eldönthető egyértelműen, hogy helyi eredetű személyhez köthető-e az ereklyekultusz. Annyit megint biztosan lehet állítani, hogy a négytornyú katedrálisnak az egész szentély alatti területet lefedő, magyarországi viszonylatban egyedülálló méretű attemploma a szentkultusszal függ össze, olyan szentével, akinek ereklyéihez zárandókat folyt.

A 2019. évi tervásatás alapján az altemplom kronológiája az alábbiak szerint foglalható össze:

1. A 380-as és 420-as évek közötti időintervallumban egy nagyobb méretű, késő római temetői épületet emeltek az altemplom középső részének a helyén, amely négyszögletes alaprajzú, egyszintes, belső padlószintje a külső természetes talajszint alá süllyesztett. Az ókeresztény emlék feltárt keleti részén az építéssel egykorú falfestés nem volt azonosítható, padlózata terrazzóból készült, bejárata a terepadottságokból adódóan délen lehetett. Legközelebbi párhuzamához, a székesegyház délkeleti tornya előtti V. számú temetői épülethez hasonlóan, sírral a bejáratnál szemközt, az északi fal előtt lehet számolni. Római kori átépítési periódust a feltárt rész alapján nem lehetett azonosítani. Kérdéses, hogy eredetileg is annak a személynek a nyughelyéül szánták-e az épületet, akinek a csontjait a Karoling-korban az oltár alatti sírládában őrizték? Kérdés továbbá az is, hogy eredetileg ereklyék számára épült-e a temetkezőhely?
2. A római uralom megszűntekor, legkésőbb 430 körül a távozó keresztény lakosság magával vitte az ereklyecsontokat (ha volt ilyen) az altemplom helyén lévő temetői épületből. A temető (helyének) emlékezete fennmaradt, római maradék lakossággal is lehet számolni.
3. A Karoling-korban település jött létre a késő római ókeresztény temető területén. A *Quinque Basilicae* név öt nagyobb, a kor viszonyai szerint templomként azonosítható, késő római temetői épületből eredeztethető. Méretéből adódóan a két Cella Trichora és az ún. Ókeresztény Mauzóleum mellett az altemplom helyén álló lehetett az egyik névadó épület. (Az ötödik még kérdéses.) Az antik temetkezőhelyet a 9. század közepén felújították, falait újra vakolták és ki is festették, valamint a padlószintet is megújították. A keleti fal előtt oltárt alakítottak ki, amelynek nyugati vége a padlószintre épített, falazott oldalú ereklyesír volt. A templomszentelésre a *Conversio* alapján 850-ben került sor. Kérdéses, de valószínű, hogy az ereklyekultusz a római korból ered. Ismeretlen, hogy mely szentként tisztelt személy csontjai lehettek a sírban. A templom körüli temetőhöz tartoztak a székesegyháztól keletre 2016-ban feltárt sírok. Az altemplom területén a középkori színtalakítás megsemmisítette a római, a Karoling-kori és a kora Árpád-kori sírokat.
4. Csak valószínűsíteni lehet, hogy a Karoling uralom megszűnte (907) után a templomot továbbra is rendeltetésszerűen használták tovább a 10. században és az ereklyék is a helyükön maradhattak.

5. Mivel e négyszögletes alaprajzú, római épület fölé/helyére emelték az első középkori építésű (időrendben a második) székesegyházat, az az egyik valószínű megoldás, hogy ezt az épületet szentelték fel 1009-ben ideiglenesen (időrendben az első) székesegyházzá.
6. Az altemplom helyén álló késő római – Karoling-kori épületnek a benne őrzött ereklyéknek köszönhetően kimagasló szakrális jelentőséget tulajdonítottak. Ennek köszönhető, hogy az első középkori építésű székesegyházat ezen épület fölé emelték. A római kori földbe süllyesztett épület Péter király katedrálisának építésekor ideiglenesen az épülő templom hajójaként használhatták, a keleti falának a visszabontásával, eszerint a szentély elkészültéig az ereklyék a helyükön maradtak. Nem zárható ki az sem, hogy az épületet már az építkezés megkezdése előtt visszabontották, középkori padlószint alatti megmaradt részét pedig betöltötték. Ez esetben a relikviákat ideiglenesen egy másik helyen, talán az I. számú Cella Trichora épületében helyezték el.
7. Mivel sem az I. számú Cella Trichora, sem az altemplom helyén lévő késő római eredetű épület nem felelt meg a középkori templomépítési elveknek, továbbá méretük is kicsi volt székesegyháznak, szükségszerűen elkezdődött egy katedrális építése az 1009 utáni években. Kérdéses azonban, hogy pontosan mikor? A krypta középső három hajójának a helyén épült fel az egyhajós templom, a római sírkamra felett, azonban bővítésére sajnos nincs régészeti bizonyíték.
8. Péter király 1046-ban másodszor is elvesztette a trónt, s valószínűleg ebben az évben meg is halt. A pécsi székesegyházat szánta nyughelyül, ezért támogatta annak felépítését. Így ő szerepel alapítóként a krónikás hagyományban. Nyughelye a templom apszisa előtt, a hajó keleti végén került elő a főoltár előtt. Sírjának nyugati végéhez egy kisebb falazott oldalú sírt toldottak, amely méretéből adódóan az ereklyecsontok tárolására szolgálhatott, fölötte pedig oltár állhatott.
9. A krónikás hagyomány alapján 1064-ben leégett a székesegyház.
10. Mór püspök kezdeményezésére elkezdődött egy, a korábbinál jóval nagyobb (időrendben a harmadik) székesegyház építése a 11. század utolsó harmadában a korábbi helyén (altemplomra/szentélyre és három hajóra tagolódó templom a négy sarkon egy-egy toronnyal). Az új templom helye és kiterjedése a késő római objektumokhoz, a meglévő székesegyházhoz és a terepadottságokhoz egyaránt igazodott. A korábbi templom helyén az új épület altemploma és a fölötte lévő szentély emelkedett. A meglévő katedrális falait a padlószintig visszabontották,

belső szintje az új templom kriptájának szintjével lett azonos. Északi és déli fala sávalapként szolgált az altemplom pilléreinek és az azokkal egy sorban lévő oszlopoknak.

11. Az altemplom nyugati falában lévő középkori sírkamra megépítését követően felszámolták Péter király sírját és a végében lévő ereklyesírt. A király csontjait áthelyezték a középkori sírkamrába, ahova esetleg Mór püspököt is eltemették. Az altemplom magyarországi viszonylatban egyedülálló mérete (a teljes szentély alatti részre kiterjed) és az altemplom közepén lévő nyílás ereklyekultuszra utal. Ez alapján talán már Péter király csontjainak az áthelyezésekor, a 11. század végén – 12. század elején oltárra helyezhették az altemplom közepén az ereklyecsontokat.
12. A román katedrális altemplomában a középkor évszázadai alatt püspököket és más egyházi személyeket temettek el. A 2019. évi feltáráson 13 temetkezés vált ismertté.
13. A török hódoltság alól történő 1686. évi felszabadítás során a székesegyház is károsodásokat szenvedett.
14. A felszabadítás után a császári csapatok kifosztották a székesegyházat.
15. Valamikor a felszabadítás után az altemplom közepén egy kelet–nyugat irányú sírt létesítettek koporsós temetkezéssel.
16. Az előbbi sírt bolygatták, annak déli szélébe téglákból száraz falazást létesítettek.
17. A templom barokk újjáépítésekor az altemplomban is felújításra került sor. A középkori padlóburkolatot felszedték, 1763-ban új padlózatot alakítottak ki habarcs agyazaton.
18. Az 1882–1891. évi templomfelújítás során szondákat ástak az altemplom területén, nagyrészt a sávalapok kutatásának céljával.
19. Az 1882–1891. évi templomfelújítás során új, a mai napig meglévő padlóburkolatot alakítottak ki szintemeléssel.

A 2019. évi tervásatás alapján közel biztos kijelentéseket tehetünk a székesegyház eredetéről, előzményeiről, fejlődéstörténetéről, részben igazolva, részben pedig elvetve korábbi elképzeléseket, teóriákat. Amíg nincs feltárva a székesegyház nyugati fele, addig történetének korai időszakáról végleges nem állítható. Ugyancsak fontos volna még tudni, hogy mi maradt meg a középkori sírkamrából az altemplom nyugati falában, Dulánszky Nándor püspök síremléke alatt a templom középpontjában. Az eddigi eredmények és a hagyományok afelé mutatnak, hogy itt keresendők Péter király csontjai és Szent Mór földi maradványai is, amennyiben azokat a későbbi átépítések nem bolygatták.

42. ábra. A 2019. évi régészeti kutatás összesítő alaprajza (készítette: Tóth Zsolt)

43. ábra. *Dulánszky Nándor püspök síremléke az altemplom nyugati falában a középkori sírkamra helyén (készítette: Tóth Zsolt)*

A pécsi székesegyház altemplomában 2019-ben végzett régészeti kutatásnak nemcsak a templom szempontjából van jelentősége. Pécs történetét illetően tovább erősíti az I. számú Cella Trichora épületénél tett megfigyelések által levonható következtetéseket: Pécs és a pécsi püspökség közvetlen gyökere, a késő római ókeresztény szellemi örökségen túl, a Karoling-korban keresendő. Az ezen időszakban az ókeresztény temető területén létrehozott település az antik eredetű templomaival és keresztény lakosságával képezte az alapját a középkori Pécs fejlődésének, ezáltal lehetett a pécsi az egyik legkorábbi alapítású Szent István-kori egyházmegye.

A székesegyházban végzett régészeti feltárás és az előző évek dóm körüli ásatai eredményeit tekintve túlnő Pécs városán, hozzásegített a Szent István-kori egyházszervezés jobb megértéséhez, logikus választ adhatunk arra a kérdésre, hogy miért eltérő időpontokban, relatíve nagy időbeli eltéréssel alapították az egyes egyházmegyéket a középkori Magyar Királyság területén. Világosan kirajzolódik, hogy a Szent István-kori egyházmegyék fele, Esztergom, Győr, Veszprém és Pécs központtal, olyan területen, olyan centrumokkal jött létre, ahol már megvolt az alapításhoz elengedhetetlen tényező, a keresztény vallású lakosság Szent István uralkodása előtt. Ez a terület alapvetően a Dunántúlt fedi le, amely legkésőbb a 9. század közepétől a 10. század elejéig Karoling fennhatóság alatt állt és ezáltal a hittérítés is zajlott, amely egyben a politikai befolyásszerzés eszköze is volt. Ezekkel szemben a Dunától keletre a kalocsai, egri, csanádi és erdélyi egyházmegye alapítása a keresztény hagyományokkal nem, vagy csak kis mértékben rendelkező avar(kori) helyi lakosságra épült. Világosan látható a különbség az államalapítás előtt részben kereszténnyé váló területek és a pogány honfoglalók által elsődlegesen megszállt Alföld között. Nem véletlen, hogy a keresztény előzmény nélküli területen még 1046-ban is komoly pogánylázadás tört ki. E területek integrálása a keresztény világba jóval több időt vett igénybe.

Rövidítések

- BERTÓK 2000 BERTÓK Gábor: „Item a Sopianas Bregetione m. p. CXS: lovia XXXII m. p....» (Adalékok a Dél-Dunántúl római kori településtörténetéhez: lovia lokalizációja). *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 22 (2000) 103–114.
- BERTÓK–GÁTI 2014 BERTÓK Gábor–GÁTI Csilla: Régi idők – új módszerek. Bp.–Pécs, 2014.
- BODÓ 2007 BODÓ Balázs: 13. századi éremlelet Pécs központjából. In: A tatárjárás (1241–1242). Szerk. Ritoók Ágnes–Garam Éva. Bp., 2007. 94–96.
- BOROS 1985 BOROS László: A pécsi székesegyház a 18. században. (Művészettörténeti Füzetek 18). Bp., 1985.
- BOROS 2001 BOROS László: Kultikus hagyományok a pécsi dóm altemplomában. *Pécsi Szemle* 4. (2001) Nyár, 2–8.
- BOROS 2002 BOROS László: Falkutatás a pécsi bazilika altemplomában. *Pécsi Szemle* 5. (2002) Nyár, 5–20.
- BRATOŽ 2004 BRATOŽ, Rajko: Die diokletianische Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen - Verzeichnis der Opfer der Christenverfolgungen in den Donau- und Balkanprovinzen. In: Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitenwende. Millennium-Studien / Millennium Studies, 1. Ed. Demandt, Alexander–Goltz, Andreas–Schlange-Schöninge, Heinrich. Berlin, 2004. 115–140. = Bratož, Rajko: Le persecuzioni dei cristiani delle provincie danubiane e balcaniche sotto Diocleziano. *Quaderni giuliani di storia* 25. (2004) 261–342.
- BROWN 1993 BROWN, Peter: A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben. Bp., 1993.
- BUZÁS 2009 BUZÁS Gergely: Az egyházmegye építészeti emlékei. In: PET I. 611–713.
- BUZÁS 2010 BUZÁS Gergely: A szekszárdi apátság temploma a középkorban. In: Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Szerk. Kollár Tibor. Bp., 2010. 554–603.
- BUZÁS 2014 BUZÁS Gergely: A kalocsai érseksír azonosítása. *Archaeologia – Altum Castrum Online*, 2014. (= http://pannonhalma70-74.gportal.hu/portal/pannonhalma70-74/upload/251068_1397808574_08875.pdf)
- BUZÁS 2015 BUZÁS Gergely: A középkori pécsi püspökvár rekonstrukciója. In: A pécsi püspökvár feltárásának eredményei. Pécs, 2015. 64–90.
- BUZÁS 2016 BUZÁS Gergely: A középkori pécsi püspökvár. In: TÓTH MELINDA EMLÉKKÖTET 75–103.

- BUZÁS et alii 2017 Buzás Gergely–BORUZZ Katalin–MERVA Szabina–TOLNAI Katalin: Régészeti kutatások a visegrádi Sibrik-dombon. In: *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 2017, 193–234.
- BUZÁS–KOVÁCS 2019 Buzás Gergely–Kovács Olivér: Az Árpád-házi uralkodók sírjai. É. n., H. n. [Visegrád, 2019.]
- BUZÁS–TÓTH 2015 Buzás Gergely–Tóth Zsolt: Lehetett-e a Cella Septichora Pécs első középkori székesegyháza? *Archaeologia – Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. Visegrád, Mátyás Király Múzeum, 2015. (= <http://archeologia.hu/content/archeologia/339/buzas-toth-septichora.pdf>.)
- CROOK 2016 CROOK, John: *English Medieval Shrines*. Woodbridge, 2016.
- DE BLAUW 2016 DE BLAUW, Sible: Altar. In: *The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology*. Ed. Corby Finney. Michigan, 2016. 43–45.
- DOIG 2008 DOIG, Allan: *Liturgy and Architecture from the Early Church to the Middle Ages, Liturgy, Worship, and Society*. Burlington, 2008.
- FEDELES 2015 FEDELES Tamás: „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs, 2015.
- FEDELES 2016 FEDELES Tamás: *Ecclesia cathedralis Quinqueecclesiensis: A középkori pécsi székesegyház az írott források tükrében*. In: TÓTH MELINDA EMLÉKKÖTET 105–117.
- FOERK 1911 FOERK Ernő: A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sírja. *Archaeologiai Értesítő* 31. (1911) 19–33.
- FOERK 1915 FOERK Ernő: A kalocsai székesegyház. In: *Magyarország Műemlékei*, IV. Szerk. Forster Gyula. Bp., 1915, 41–70.
- FÜLEP 1960 FÜLEP Ferenc: Újabb ásatások a pécsi cella trichorában. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1959, Pécs, 1960. 75–89.
- FÜLEP 1962a FÜLEP Ferenc: Adatok a pécsi székesegyház alatt húzódó csatorna kérdéséhez, *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1961, Pécs, 1962. 59–67.
- FÜLEP 1962b FÜLEP Ferenc: Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. *Archaeologiai Értesítő* 89. (1962) 23–46.
- FÜLEP 1984 FÜLEP Ferenc: *Sopianae: the history of Pécs during the Roman Era, and the problem of the continuity of the Late Roman population*. (*Archaeologia Hungarica* 50) Bp., 1984.
- FÜLEP–BURGER 1981 FÜLEP Ferenc–BURGER Alice: Pécs város régészeti topográfiája I. Római kor. Bp., 1981. (kézirat)

- GÁTI-KOVALICZKY-NAGY-TÓTH 2013 GÁTI Csilla-KOVALICZKY Gergely-NAGY Erzsébet-TÓTH István Zsolt: Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig. In: Pécs topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 2013. 41–66.
- GÁBOR 2016 GÁBOR, Olivér: Sopianae késő antik temetői épületei. Kaposvár-Pécs, 2016.
- GOSZTONYI 1939 GOSZTONYI Gyula: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs, 1939.
- HUNT 1982 HUNT, David E.: Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312-460. Oxford, 1982.
- HENSZLMANN 1869 HENSZLMANN Imre: Pécsnek középkori régiségei. I. A pécsi székes-egyháznak építészete. Pest, 1869.
- HENSZLMANN 1873 HENSZLMANN Imre: Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald. Leipzig, 1873.
- HUDÁK 2013 HUDÁK Krisztina: A kereszténység története a Kárpát-medencében 374–456 között. Kéziratok doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Bp., 2013. (= <http://doktori.btk.elte.hu/hist/nagynehudakkrisztina/diss.pdf>)
- HUDÁK-NAGY 2009 Hudák Krisztina-Nagy Levente: Megfestett mennysország. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben. Pécs, 2009.
- KALINOWSKI 2011 KALINOWSKI, Anja: Frühchristliche Reliquiare im Kontext von Kultstrategien, Heilserwartung und sozialer Selbstdarstellung. Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz 32. Wiesbaden, 2011.
- KÁRPÁTI 1998 KÁRPÁTI Gábor: Hová temették Janus Pannoniust? *Pécsi Szemle* 1. (1998) Tavasz-Nyár, 21–27.
- KÁRPÁTI 2008 KÁRPÁTI Gábor: Janus Pannonius sírja. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 50–52 (2005–2007) 123–131.
- KENNER 2006 KENNER, Christine: St. Andreas in Fulda-Neuenberg. In: Die Ottonen. Kunst – Architectur – Gesichte. Hg. Klaus Gereon Beuckers-Johannes Cramer-Michael Imhof. Petersberg, 2006. 297–302.
- KÉPES KRÓNIKA 1964 Képes Krónika. Sajtó alá rendezte: Mezey László, fordította: Geréb László, Bp., 1964.
- KIKINDAI 2009 KIKINDAI András: A pécsi püspöki palota rekonstrukciója. In: *Reneszánsz Látványtár, Virtuális utazás a múltba*. Szerk. Buzás Gergely-Orosz Krisztina-Vasáros Zsolt. Bp., 2009. 310–332.
- KIKINDAI-FEDELES 2006 KIKINDAI András-FEDELES Tamás: Római sírkamra vagy gótikus kápolna? Építmény a pécsi székesegyház délnyugati homlokzata előtt. *Pécsi Szemle* 9. (2006) Nyár, 14–21.

- KLANICZAY 2014 KLANICZAY, Gábor: Az ereklyék kultusza a középkorban - Cult of relics in the Middle Ages. In: Kép és kereszténység: vizuális médiumok a középkorban. Visual Media in the Middle Age. Szerk. BOKODY Péter. Pannonhalma, 2014. 46-65.
- KLEIN 2010 KLEIN, Holger A.: Sacred Things and Holy Bodies. Collecting Relics from Late Antiquity to the Early Renaissance. In: Treasures of Heaven: Saints, Relics, and Devotion in Medieval Europe. Ed. Bagnoli, Martina - Robinson, James-Klein, Holger A. - Mann, C. Griffith. Baltimore-London, 2010. 55-66.
- KLEIN 2011 KLEIN, Almuth: Funktion und Nutzung der Krypta im Mittelalter. Heiligsprechung und Heiligenverehrung am Beispiel Italien. Wiesbaden, 2011.
- K. NÉMETH-SZEBERÉNYI-FEDELES 2009 K. NÉMETH András-SZEBERÉNYI Gábor-FEDELES Tamás: Az egyházmegegye templomos helyeinek adattára. In: PET I, XCVII-CCXLVII.
- KOLLER 1782 KOLLER, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I. Pozsony, 1782.
- KOLLER 1796 KOLLER, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum IV. Pozsony, 1796.
- KOSZTA 2009a KOSZTA László: A püspökség alapítása. In: PET I. 13-42.
- KOSZTA 2009b KOSZTA László: A 14. század közepéig. In: PET I. 57-107.
- KOSZTA 2015 KOSZTA László: A püspökség alapításától (1009) a 14. század közepéig. In: PM II. 21-172.
- KOVALICZKY-TÓTH 2014 KOVALICZKY Gergely-TÓTH Zsolt: Pécs római kori településtörténetének vázlata. Ókor 13. (2014): 1. 80-91.
- KOVÁCS 2011 KOVÁCS Péter: Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Tetrarchum I. (A.D. 285-305). Az ókori Pannonia forrásai az I. tetrarchia korában (Kr. u. 285-305). Bp., 2011.
- KOVÁCS 2014 KOVÁCS Péter: Die antiken Quellen zu Pannonien in der Spätantike. Teil I: 284-337 n. Chr. Wien, 2014.
- KOZÁK 1979 KOZÁK Károly: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. *Agria* 16-17. (1979) 157-181.
- KOZÁK 1981 KOZÁK Károly: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása II. *Agria* 18. (1981) 5-46.
- KŐHEGYI-KOZÁK 1975 KŐHEGYI Mihály-KOZÁK Károly: Henszlmann Imre kalocsai ásatása. *Archaeologiai Értesítő* 102. (1975) 101-116.
- LUKCSICS 1931 LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei I. Bp., 1931.
- MAGYAR 2012 MAGYAR Zsolt: Késő császárkori sírépületek Pannoniában. *Archaeologiai Értesítő* 137. (2012) 125-144.
- MUSURILLO 1972 MUSURILLO, Heribert A.: The Acts of the Martyrs, Vol. II. Oxford, 1972.

- NAGY 1939 NAGY Tibor: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Die Geschichte des Christentums in Pannonien bis zu dem Insannenbruch des römischen Greuzschutzes. Dissertationes Pannonicae Ser. II. 12. Bp, 1939.
- NAGY 2012 NAGY Levente: Pannóniai városok, mártírok, ereklyék Négy szenvedéstörténet helyszínei nyomában. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 1) Pécs, 2012.
- PET I. A pécsi egyházmegye története, I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. FEDELES Tamás-SARBAK Gábor-SÜMEGI József. Pécs, 2009.
- PÉCS VÁROS
TÖRTÉNETI
ATLASZA Pécs város történeti atlasza a kezdetektől napjainkig / The Historical Atlas of Pécs from the beginnings to present day. (Magyar Várostarténeti Atlasz 8 / Hungarian Atlas of Historic Towns no. 8) Összeállította / by: FEDELES, Tamás; közreműködők / contributors: Gáti, Csilla, Kovaliczky, Gergely, Nagy, Erzsébet, Jankó, Ferenc, Kovács, Viktória, Oszvald, Ferenc Nándor, Pilkhoffer, Mónika, Schmelcz-Pohánka, Éva, Sudár, Balázs, Szilágyi, Magdolna, Tóth, Zsolt; A történeti topográfiai adattárat készítette / The Historical-topographical Gazetteer was made by Tünde, Árvai. Bp.–Pécs, 2020 (s.a.)
- PM II. Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódításig. Szerk. Font Márta. Pécs, 2015.
- POZSÁRKÓ-TÓTH-
VISY 2007 POZSÁRKÓ Csaba-TÓTH István Zsolt-Visy Zsolt: Sopianae: A cella septichora és környéke Beszámoló a 2005–2006. évi régészeti feltárásról. Ókor 6. (2007): 3. 84–90.
- SÁGHY 2003 SÁGHY, Marianne: Versek és vértanúk. A római mártírkultusz Damasus pápa korában 366–384. Catena monográfiák 4. Bp., 2003.
- SCHWING 2009 SCHWING József: Pécs város nevei. Neuhofen, 2009.
- SCHWING 2017 SCHWING, Josef: Bolyongó helynevekről. Megjegyzések Tóth Endre „Pécs Quinqueecclesie nevének eredetéről” című cikkéhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54. (2017) 403–422.
- SMITH 2000 Smith, Julia M.H.: Old saints, new cults: Roman relics in Carolingian Francia. In: *Early Medieval Rome and the Christian West*. Ed. J.M.H. Smith. Leiden, 2000, 317–339.
- SRH I. *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1937. (reprint Bp., 1999)
- STEVENS 2003 STEVENS, Ulrich: Burgkapellen: Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter. Darmstadt, 2003.
- SÜMEGI 2009 SÜMEGI József: Búcsújárás és zarándoklat. In: PET I. 487–546.
- SZŐNYI 1927 SZŐNYI Ottó: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve*, II. (1923–1926), Bp., 1927, 172–195.

- TESTINI 1980 TESTINI, Pasquale: *Archeologia Cristiana*. Bari, 1980.
- TIMÁR 2001 TIMÁR György: A szentisztelet Pécssett, a középkorban. *Patrocinium, titulus ecclesiae*. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Szerk. Font Márta. Pécs, 2001. 69–100.
- TÓTH 1987 TÓTH Melinda: Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: *Skulptur des Mittelalters, Funktion und Gestalt*. Hg. von Friedrich Möbius–Ernst Schubert. Weimar, 1987. 81–108.
- TÓTH 1994 TÓTH Melinda: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. In: *Pannonia Regia*. Szerk. Mikó Árpád–Takács Imre. Bp., 1994. 123–147.
- TÓTH 2009 TÓTH Endre: *Studia Valeriana* Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Dombóvár, 2009.
- TÓTH 2011 TÓTH Zsolt: A Cella Septichora Pécs első középkori székesegyháza? *Pécsi Szemle* 14. (2011) Nyár, 3–13.
- TÓTH 2015 TÓTH Endre: Pécs *Quinqueecclesie* nevének eredetéről. In: *PM* II. 13–19.
- TÓTH 2016 TÓTH Zsolt: Sopianae késő római kori ókeresztény temetője és az első középkori székesegyház. In: TÓTH MELINDA EMLÉKKÖTET 43–74.
- TÓTH 2017 TÓTH Zsolt: Régészeti kutatások Sopianae északi temetőjében: az I. számú Cella Trichora 2013–2014. évi kutatásának eredményei. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54. (2015) 267–304.
- TÓTH–BUZÁS 2016 TÓTH Endre–Buzás Gergely: *Magyar építészet, 1. A rómaiaktól Buda elfoglalásáig. 2. átdolgozott, bővített kiadás*. Bp., 2016.
- TÓTH MELINDA EMLÉKKÖTET Echo Simul Una Et Quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról Tóth Melinda emlékére. Szerk. Heidl György–Raffay Endre–Tüskés Anna. Pécs, 2016.
- VADAY 2013 VADAY Andrea: Pécs története az avar kortól, a magyar államalapításig. In: *Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig*. Szerk. Visy Zsolt. Pécs, 2013. 233–265.
- VANYÓ 1984 VANYÓ József: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Ókeresztény írók* 7. Bp., 1984.
- VISY 2007 Visy Zsolt: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. In: *Tanulmányok Pécs Történetéhez* 19. Szerk. Kaposi Zoltán–Pilkhoffer Mónika. Pécs, 2007. 35–58.
- VISY 2016 Visy Zsolt: Pécs középkori székesegyháza. In: TÓTH MELINDA EMLÉKKÖTET 29–41.

A kötet szerzői

ALBERTI GÁBOR	egyetemi tanár, a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének, valamint a Nyelvtudományi Tanszékének vezetője
BERECZKEI TAMÁS	egyetemi tanár, a PTE BTK Pszichológia Intézetének igazgatója
BUZÁS GERGELY	a Visegrádi Mátyás Király Múzeum igazgatója
BÓKAY ANTAL	egyetemi tanár, PTE BTK Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
FONT MÁRTA	egyetemi tanár, PTE BTK Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék
GERNER ZSUZSANNA	egyetemi docens, a PTE BTK Germanisztika Intézet vezetője, a PTE Tanárképző Központ főigazgatója, a Németországi Szövetségi Köztársaság tiszteletbeli konzulja
GULD ÁDÁM	egyetemi adjunktus, PTE-BTK Társadalom- és Média tudományi Intézet Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
HEGEDŰS IRÉN	egyetemi docens, PTE BTK Angol Nyelvészeti Tanszék
KÁRPÁTI ANDRÁS	egyetemi docens, a PTE BTK Klasszika-filológia Tanszék vezetője
NEMÉNYI RÉKA	egyetemi tanársegéd, PTE CLIR Kutatóközpont
P. MÜLLER PÉTER	egyetemi tanár, PTE BTK Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
TÓTH ZSOLT	régész-főmuzeológus, Janus Pannonius Múzeum
VITÁRI ZSOLT	egyetemi docens, a PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék vezetője
Z. VARGA ZOLTÁN	egyetemi docens, PTE BTK Francia Tanszék, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék

ISBN (print) 978-963-429-527-3

ISBN (pdf) 978-963-429-528-0

Kiadja a PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsa

Felelős Kiadó a PTE BTK KTDT elnöke

Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák: Séd Kft.

Felelős a Kft. ügyvezetője.